# ભૂગોળ વિદ્યા.

( માધ્યમિક શાળાઓ માટે )

## ભાગ ૧ લો.

( અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે )

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,

આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ.

માજી આસિસ્ટન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર-ઉત્તર ભાગ-અમદાવાદ.

કિંમત ૦-૩-૬.

# MIDDLE SCHOOL GEOGRAPHY.

## Part I.

**( For Standard I ).**

By

A. M. Divanji, B. A.
( Bombay Educational Service ).

# ભૂગોળ વિદ્યા.

( માધ્યમિક શાળાઓ માટે )

ભાગ ૧ લો.

( અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે )

રચી પ્રસિદ્ધ કર્તા,
આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી, બી. એ.,
પરસનલ ઍસીસ્ટન્ટ ટુ ધી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર-ઉત્તર ભાગ



પહેલી આવૃત્તિ. નકલ ૨,૦૦૦.

સોલ એજન્ટ,
મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ,
નાણાવટ, સુરત.

ઈ. સ. ૧૯૨૩.
કિંમત ૦-૩-૬.

# Curriculum of Geography for Standard I.

(*a*) The World.

Continents, Oceans, the great Lowlands and High-lands.

(*b*) Portions of the world in outline.

Asia ( Boundaries, Coastline, plains and plateaus, mountain and river systems, countries, their capitals and seaports ).

(*c*) India or British possessions in detail.

India in outline as above, to-gether with the administrative divisions, chief towns and places of interest in the Bombay Presidency.

(*d*) General.

Formation of plains and valleys, springs, rivers, their basins and water partings; climate as affected by height above the sea level; Lalitude and Longitude.

(*e*) Observation work.

Observation of the shadow of a verlical rod at different times of the day.

(*f*) Practical work.

Drawing the plan of a class room to scale; Reading a similar plan; Approximate measurement of distance by pacing and other simple ways. Representation of land and water by shadow or colouring; Filling in particulars learnt in an outline map of the Bombay Presidency.

# પ્રસ્તાવના.

પાંચ વર્ષ થયા માધ્યમિક નિશાળો માટે સરકારે ભૂગોળનાં ધોરણ પસાર કરેલાં છે પણ તે ધોરણને અનુકુળ એક પણ ચોપડી પ્રસિદ્ધ થયેલી નથી. આથી શિક્ષકો અને શિષ્યોને ઘણી અગવડ પડતી. તે દુર કરવાને આ ગ્રંથ કર્ત્તાએ પ્રયાસ કરી અંગ્રેજી પાંચે ધોરણો માટે ભૂગોળ તૈયાર કરી છે અને તે હાલ એકેક ભાગમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. વળી યુરોપના મહાન્ વિગ્રહને લીધે યુરોપ ખંડની ભૂગોળ બદલાઈ ગયેલી છે. ગ્રંથકર્ત્તાએ જે પાંચે ભાગ તૈયાર કરેલા છે તેમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨ સુધી જે રાજદ્વારી ફેરફારો થયલા છે તે સઘળા દાખલ કરેલા છે. આયર્લાંડના બે ભાગો થયેલા છે. દક્ષિણનો ભાગ ફ્રી સ્ટેટ ઑફ આયર્લાંડ અને ઉત્તરનો ભાગ નૉર્થ આયર્લાંડ નામે ઓળખાય છે.

આ આવૃત્તિમાં ચિત્રો તથા નકશા આપેલા નથી. બીજી આવૃત્તિમાં નકશા તથા ચિત્રો મુકવાનો ગ્રંથકર્ત્તાનો વિચાર છે.

શિક્ષકો એ ભૂગોળનો વિષય શિક્ષણ આપતી વખતે રસિક કરવા પ્રયાસ કરવો અને તે માટે તેમણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવી તૈયાર થઈ કલાસમાં જવું. આ પુસ્તકોમાં પ્રાકૃતિક ભૂગોળ દરેક ધોરણને અનુસરતી છે. શિક્ષકે દેશની સ્થિતિનો આધાર કુદરતી કારણો પર છે તે બાબત ઉપર છોકરાઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી શીખવવું અને વિષય શીખવતી વખતે કેટલુંક જ્ઞાન ખાસ નકશામાંથી આપવું.

અમદાવાદ.
તા. ૧૨-૩-૨૩.

આ. મો. દીવાનજી.

અમદાવાદ—ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

# ભૂગોળવિદ્યા

## ભાગ ૧ લો.

( અંગ્રેજી પહેલા ધોરણ માટે. )

તમે ચોથા ધોરણમાં ગુજરાતના ખાસ જ્ઞાન સાથે મુંબઈ ઇલાકાની અને હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની સામાન્ય હકીકત શીખી ગયા છો. આ ધોરણમાં તમારે પૃથ્વીના વિભાગો, પાણીના વિભાગો વગેરે શીખવાનું છે.

### પૃથ્વીના વિભાગો.×

**પૃથ્વીનો ગોળો** શેનો બનેલો છે? પૃથ્વી ઉપર જમીન અને પાણી છે. પણ એ જમીન અને પાણી નીચે નક્કર ખડક આવી રહેલા છે ને તે પૃથ્વીનું પડ કહેવાય છે. એ પડ કેટલું જાડું છે તે કહી શકાતું નથી, પણ આસરે દશેક માઈલનું હશે એવું ધારવામાં આવે છે. પૃથ્વીના પડના ઉપરના ખડક શાના બનેલા છે. તે આપણે જાણી શકીએ છીએ પણ મધ્યમાં શું છે તે કોઈ જાણતું નથી. તોપણ એટલુંતો કહી શકાય કે મધ્ય ભાગ ઘણોજ ગરમ છે અને પોકળ નથી. ખાણો, કુવાઓ, જવાળામુખી પર્વતો અને ગરમ પાણીના ઝરાથી આપણે જાણીએ છીએ કે પૃથ્વીની અંદરનો ભાગ ગરમ હોવો જોઇએ. જેમ જેમ કુવા ઉંડા ખોદવામાં આવે છે તેમ તેમ તેનું તળીઉં વધારે ગરમ લાગે છે. જે ખાણો એક માઇલથી વધારે ઉંડી હોય છે ત્યાં તળીએ હવા વધારે ગરમ લાગે છે. ખાણને માટે જેમ જેમ ખડકો ખોદવામાં આવે છે તેમ તેમ દર પચાસ કે સાઠ ફુટે એક અંશ ગરમી વધારે માલમ પડે છે. તો ૪,૦૦૦ માઇલને છેટે કેટલી ગરમી હશે તેનો ખ્યાલ કરી લેવો.

× પૃથ્વીનો ગોળો લઇ શિક્ષણ આપવું.

ત્યાં એટલીતો ગરમી હોવી જોઈએ કે દરેક પદાર્થ વાયુ રૂપમાં હોવો જોઈએ. જ્વાળામુખી પર્વત ફાટે છે તે વખતે બતાવી આપે છે કે પૃથ્વીના પેટામાં ઘણીજ ગરમી હોવી જોઈએ, અને તેથીજ અંદરથી ગરમ પ્રવાહી પદાર્થ, દેવતા અને રાખ નીકળે છે. હલકામાં હલકી ચીજ ઉપર રહે છે તેમ અસલ આખી પૃથ્વી ઉપર પાણી રહેલું હોવું જોઈએ, પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ પૃથ્વી સંકોચાતી ગઈ અને કોઈ કોઈ જગાએ ખાડાઓ પડયા અને કોઈ કોઈ જગાએ જમીન વધારે ઓછી ઉપસી આવી. આ ખાડાઓ મહાસાગર થયા, ઉપસેલા ભાગો જમીન થઈ અને તેમાંના વધારે ઉપસેલા ભાગો પહાડો બન્યા.

## खंडो.

### ( સાધન પૃથ્વીનો નકશો અને પૃથ્વીનો ગોળો. )

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર નજર કરશો તો માલમ પડશે કે ઘણા ભાગ પર પાણી છે અને થોડા ભાગ પરજ જમીન છે. પૃથ્વીની આખી સપાટીનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭૦ લાખ ચો. માઇલ છે. તેમાં આસરે પોણે ભાગે એટલે ૧,૪૫૦ લાખ ચો. માઇલ જમીન ઉપર પાણી ફરી વળેલું છે અને બાકીના આસરે પા ભાગ પર એટલે ૫૨૦ લાખ ચો. માઇલ ભાગ પર જમીન છે. આટલાંટિક મહાસાગર **પર્વ** ગોળાર્ધ અને **પશ્ચિમ ગોળાર્ધને** છુટા પાડે છે. પૂર્વ ગોળાર્ધ **જુની દુનિયા*** કહેવાય છે અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ **નવી દુનિયા** કહેવાય છે. આ બે મોટા જમીનના વિશાળ ભાગોની નજીક તેમજ દૂર મહાસાગરમાં નીકળી આવેલા બીજા નાના મોટા બેટો પણ છે. જુની દુનિયામાં **એશિઆ, યુરોપ**

* ઈ. સ. ૧૪૯૨માં કોલંબસે અમેરિકા ખંડ શોધી કહાડયો ત્યાં સુધી લોકોને અમેરિકા ખંડનું ભાનજ નહોતું. ફક્ત તેઓને એશિઆ, યુરોપ અને આફ્રિકા ખંડજ જાણીતા હતા તેથી આ ત્રણે ખંડો જુની દુનિયા નામે ઓળખાય છે અને અમેરિકા નવી દુનિયાને નામે ઓળખાય છે. ( શિક્ષકે ખંડો એટલે શું તે સમજાવવું. જમીનના મોટા ભાગોને ખંડો કહે છે તેમ પાણીના મોટા ભાગોને મહાસાગર કહે છે. )

અને **આફ્રિકા** એવા મોટા ત્રણ ખંડો આવેલા છે. તેમાં યુરોપ અને એશિઆને કેટલાક એક ખંડ પણ કહે છે અને તેને **યુરેશિઆ** કહે છે. એ બંને ખંડોમાં લોકોની ખાશીએત, વનસ્પતી, પ્રાણી વગેરે એક સરખાં છે અને તેથી તેને એકજ ખંડ કેટલાક કહે છે. આફ્રિકા ખંડ હવા, વનસ્પતિ, પ્રાણી વગેરેમાં યુરેશિઆથી તદ્દન જુદો પડે છે. જુના વખતમાં એ યુરેશિઆને સુવેઝની નહેર આગળ વળગી રહ્યો હતો તે હવે સુવેઝની નહેરથી તદ્દન છુટો પડી ગયો છે. સુવેઝ આગળ હિંદી મહાસાગર અને આટલાંટિક મહાસાગરનાં પાણી હજારો વર્ષથી છુટાં રહેલાં તે એકઠાં થઈ ગયાં છે. જુની દુનિયાની વાયવ્ય તરફનો ભાગ સમુદ્ર અને પર્વતની હારથી છુટો પડી **યુરોપ ખંડને** નામે ઓળખાય છે અને બાકીનો ભાગ જેમાં મહાસાગરનાં પાણીની સપાટીથી ઘણીજ ઉચી જમીમ આવેલી છે તે **એશિઆ** ખંડ નામે ઓળખાય છે.

નવી દુનિયામાં **अमेरिका**ના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગ જે એક વખતે પનામાની સંયોગીભૂમિથી જોડાયલા હતા તે હવે છુટા પડી ગયા છે અને આટલાંટિક અને પાસિફિક મહાસાગરનાં પાણી ત્યાં એકઠાં થઈ ગયાં છે. આ ઉપરાંત હિંદી મહાસાગરની પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગરમાં અનેક નાના મોટા બેટોના સમૂહ આવેલા છે તેને **ओशीआनिआ** કહે છે. તેમાં મોટામાં મોટો બેટ આસ્ટ્રેલિઆ હિંદી સામ્રાજ્યથી પણ દોઢી જમીન વાળો છે. દરેક ખંડોના વિસ્તાર આસરે નીચે પ્રમાણે છે.

| | ક્ષેત્રફળ ચો. મા. લાખમાં. | | ક્ષેત્રફળ ચો. મા. લાખમાં. |
|---|---|---|---|
| એશિઆ. | ૧૭૩ | ઉત્તર અમેરિકા. | ૮૬ |
| યુરોપ. | ૩૭ | દક્ષિણ અમેરિકા. | ૭૦ |
| આફ્રિકા. | ૧૧૩ | *આસ્ટ્રેલેશિઆ. | ૩૦ |

* આસ્ટ્રેલિઆ અને તેની આસપાસના નજીકના બેટો ન્યૂઝીલાંડ સહિત આસ્ટ્રેલેશિઆ કહેવાય છે.

જો વધારે બારીકીથી તપાસીશું તો માલમ પડશે કે વિષુવવૃતની ઉત્તરમાં દક્ષિણ કરતાં તેર ગણી જમીન આવેલી છે. વળી જમીનનો ઘણો જથ્થો એકજ ભાગમાં આવેલો છે ને જો તે પ્રમાણે પૃથ્વીના બે ગોળાર્ધ કરીએ તો લગભગ બધા ખંડો એકજ ગોળાર્ધમાં આવે છે. અને લંડન તેના મધ્ય બિંદુ આવે તરીકે છે. આજ કારણને લીધે લંડન દુનિયાના વેપારનું મથક થઈ પડયું છે. પાણીવાળા ગોળાર્ધમાં ન્યુઝીલાંડ મધ્યબિંદુ પર આવે છે.

આ બધા ખંડોના દક્ષિણ છેડા તરફ દ્વીપકલ્પો આવેલા છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકામાં દક્ષિણે દ્વીપકલ્પો છે. યુરોપની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. આફ્રિકા જાતેજ દક્ષિણમાં દ્વીપકલ્પ છે. એશિઆમાં દક્ષિણે હિંદુ-સ્તાન એ એક મોટો દ્વીપકલ્પ છે.

જુની દુનિયામાં પહાડો ઘણે ભાગે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા છે ને નવી દુનિયામાં ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. પૂર્વ ગોળાર્ધમાં હિમાલય પર્વતની હાર મૂખ્ય છે. તે પશ્ચિમમાં પિરિનીઝથી શરૂ થાય છે અને છેક પૂર્વે પાસિફિક સુધી પહોંચેલી છે. એ પર્વતોની હારોની વચ્ચે કેટલાક *ઉચ્ચ પ્રદેશો આવેલા છે. પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં દક્ષિણમાં એંડીઝ પર્વતથી હાર શરૂ થઈ ઉત્તર અમેરિકામાં રોકી પર્વત નામે ઓળખાઈ એશિ-આના ઈશાન ખુણામાં જાય છે. ત્યાંથી તે હાર એલ્યુશીઅન, ક્યુરાઇલ, જાપાન, લુચુ, ફિલિપાઈન, બોર્નીઆમાં થઇ ન્યુઝિલાંડ સુધી જાય છે. આ બેટો એક વખતે પર્વત હતા અને તે ધરતીકંપ કે કોઈ કારણને લીધે ડુબી ગયા અને આ બેટો તે પર્વતોના શિખરો છે. આજ કાર-ણને લીધે આ ભાગમાં જ્વાળામુખી પર્વતો ઘણા છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશો ખંડોના વચમાં અથવા તો પહાડોની હારો વચ્ચે આવેલા છે. યુરોપનો મધ્ય ભાગ ઉચ્ચપ્રદેશ છે. હિમાલયનો ઉત્તરનો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને તે દુનીઆમાં ઉચામાં ઉંચો (૧૩,૦૦૦ ફૂટ)

* દરીઆની સપાટીથી ૧૦૦૦ ફુટ કરતાં જે પ્રદેશ વધારે ઉંચો હોય છે તે પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ.

ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. કેટલીક વખતે પહાડની તળેટીથી દરીઆ સુધી લાંબો જમીનનો નીચો પ્રદેશ હોય છે. ગંગા નદીનું મેદાન એવો પ્રદેશ છે. પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વનો પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ ને પછી તેનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે. એંડીઝ અને રોકી પર્વતના પૂર્વ ભાગ પણ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે અને પછી તેના ઢાળ પૂર્વ તરફ છે. પશ્ચિમ ઘાટના પશ્ચિમ ભાગ અને સમુદ્ર વચ્ચે નાનો નીચો પ્રદેશ છે.

## पाणी.

આગળ કહ્યું છે કે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પ્રથમ પ્રાણી હતું પણ પાછળથી જ્વાળામુખી અથવા બીજા કારણોને લીધે પૃથ્વીના સંકોચાવાથી ઉપલા પડમાં ખાડા પડયા અને તેમાં પાણી એકઠું થયું. એ ખાડા મહાસાગર નામે ઓળખાય છે.

**महासागरः**–પૃથ્વીની સપાટી ઉપર લગભગ ¾ ભાગમાં મહાસાગરનું પાણી છે. તેની વચ્ચે વચ્ચે જમીનના ભાગ આવવાથી તેના પાંચ ભાગ પડેલા છે. એ દરેક પાણીના મોટા ભાગને **મહાસાગર** કહે છે. આ મહાસાગરો એક બીજાની સાથે સંધાએલા છે. (એ મોટા મહાસાગરોને જોડનારો નાનો પાણીનો ભાગ સામુદ્રધુની કહેવાય છે. ધુની નદી–સમુદ્રની નદી ). કોઈ કોઈ વખત કિનારા તરફ મહાસાગરોના નાના ભાગો જમીનને કિનારે આવેલા હોય છે તે **સમુદ્ર** અથવા અખાત કહેવાય છે. ( સમુદ્રની અણી જમીનમાં ગએલી હોય છે એટલે સમુદ્રનાં પાણીની આજુબાજુ ત્રણ બાજુએ જમીન હોય છે ત્યારે તેને અખાત કહે છે ). મહાસાગરો પાંચ છે.

**आट्लांटिक महासागरः**—જુની દુનિયાની પશ્ચિમે અને નવી દુનિયાની પૂર્વે છેક ઉત્તરથી છેક દક્ષિણ સુધી આ મહાસાગર આવેલો છે. તેનો કિનારો ઘણો ખાંચાવાળો છે અને પૃથ્વી ઉપરની લગભગ અડધી નદીઓ તેમાં પડે છે.

**पासिफिक महासागरः**—પૂર્વ ગોળાર્ધની પૂર્વે અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધની પશ્ચિમે છેક ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આ મહાસાગર આવેલો

છે. એ સાથી મોટો છે. તેની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૧૨,૦૦૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૮,૦૫૦ માઇલ છે. તે ૫ાા કરોડ ચો. મા. જગ્યા રોકે છે.

**हिंदी महासागरः**—એશિઆની દક્ષિણે છેક દક્ષિણ મહાસાગર સુધી આ મહાસાગર પથરાએલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ આસરે ૧ાા કરોડ ચો. મા. છે.

**उत्तर महासागरः**—ઉત્તર ધ્રુવ તરફ આવેલો મહાસાગર ઉત્તર મહાસાગર નામે આળખાય છે. એમાં બરફ વરસનો ઘણો ભાગ રહે છે, તેટલા માટે એ આગબોટોને એટલે વેપારને ઉપયોગનો નથી.

**दक्षिण महासागरः**—દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ આ મહાસાગર આવેલો છે અને ઉત્તર મહાસાગરની માફક એમાં પણ બરફજ રહે છે.

ઉત્તર ગોળાર્ધ કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પાણી ત્રણગણું છે. જમીનનો મોટો ભાગ ઉત્તર ગોળાર્ધમાં છે ત્યારે પાણીનો મોટો ભાગ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં છે.

**समुद्रनुं पाणीः**—સમુદ્રનું પાણી વરસાદના પાણી જેવું ચોકખું નથી, અને તેના કરતાં વજનમાં ભારે છે. મહાસાગરના પાણીમાં સેંકડે ૩ાા ટકા ખાર છે. કાળે કરીને આ ખારનું પ્રમાણ વધવાનો સંભવ છે કારણ કે નદીઓ જેટલો ખાર ઘસડી લાવે છે તે દરીઆમાં પડે છે અને તેથી ખારનું પ્રમાણ વધે છે. (નદીઓના પાણીમાં એટલો થોડો ખાર હોય છે કે પાણી ચાખતાં આપણને માલમ પડતો નથી. પણ એ પાણી જ્યારે ઉકાળીએ છીએ ત્યારે એમાંનો ખાર નીચે ઠરે છે). સમુદ્રનું પાણી વરાળ થઈ ઉડી જાય છે ત્યારે એમાં ખાર જતો નથી પણ ચોખ્ખું પાણી જાય છે. આ પ્રમાણે સમુદ્રમાં ખારનું પ્રમાણ વધતું જવું જોઈએ પણ તે બહુ વધતું નથી તેનું કારણ એ છે કે મહાસાગરમાંના જંતુઓ અને જનાવરો તે ખાર ખાઈ જાય છે. સમુદ્રમાં મળેલા ખારોમાં મોટે ભાગે આપણે ખાઈએ છીએ તે મીઠું છે.

જ્યાં બાષ્પભવન (વરાળ થઈ જવું તે) ઓછું હોય છે ત્યાં ક્ષાર ઓછો માલમ પડે છે અને જ્યાં બાષ્પભવન વધારે હોય છે ત્યાં ક્ષાર વધારે હોય છે. બૅાલ્ટિક સમુદ્રમાં નદીઓ ક્ષાર લાવે છે, છતાં ઓછા બાષ્પભવનને લીધે તેમાં ક્ષારનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે અને રાતા સમુદ્રમાં વિશેષ બાષ્પભવનને લીધે ક્ષાર વધારે છે.

સમુદ્રનું પાણી ચોકખા પાણી કરતાં વધારે વજનવાળું હોય છે તેથી વહાણોને તરવાનું વિશેષ સુગમતાવાળું થઈ પડવાથી વ્યાપારને અનુકૂળ છે.

**મહાસાગરનું તળીઉં:**—મહાસાગરનું તળીઉં સપાટ કે એકજ ઢાળવાળું નથી. તે ઉંચાણ, નિચાણ અને ખીણોવાળું છે તેથી મહાસાગરની ઉંડાઈ બધે સરખી નથી.

ઈંગ્લાંડની આસપાસ તેની ઉંડાઈ લગભગ ૬૦૦ ફુટ પણ નથી. કેટલેક ઠેકાણે કિનારેથી થોડે દૂર જઈએ એટલાગાં દરીઓ ૨–૩ માઈલ ઉંડો થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે તે ૫ થી પાા માઈલ પણ ઉંડો હોય છે. જેવી રીતે પૃથ્વી પર ઉંચામાં ઉંચા પહાડની ઉંચાઈ ૫ થી પાા માઈલ છે તેમ મહાસાગરનો ઉંડામાં ઉંડો ભાગ ૫–પાા માઈલ છે. એની સરાસરી ઉંડાઈ ૩–૩ાા માઈલ ગણાય છે. ન્યુઝિલાંડ આગળ પાસિફિક મહાસાગર લગભગ પાા માઈલ ઉંડો છે. જમીનની સપાટી પર જેમ પહાડો, ટેકરાઓ અને ખીણો આવેલાં છે તેમજ મહાસાગરની તળીઆ ઉપર પણ પહાડો, ખીણો વગેરે આવેલાં છે. પાસિફિક મહાસાગરના ટાપુઓ તે પહાડોના શિખરો છે.

**મહાસાગરનું ઉષ્ણતામાન:**—વિષુવવૃત ઉપર દરીઆનું પાણી ૮૦ અંશ ગરમ રહે છે. જેમ જેમ ધ્રુવ તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ઉષ્ણતામાન ઘટે છે. પાણીની ગરમીમાં અક્ષાંશને લીધેજ ફેર પડે છે એટલુંજ નહિ પણ ઋતુઓને લીધે પણ ફેર પડે છે. ઉત્તર કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધના તેજ અક્ષાંશનું પાણી પાણીના ઘણાજ જથાને લીધે-તેમજ ઠંડા પ્રવાહોને લીધે સહેજ ઠંડું રહે છે. ઘણામાં ઘણું ઉષ્ણતા

માન રાતા સમુદ્રમાં ૯૦ થી ૧૦૦ અંશ રહે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ મહાસાગરનું પાણી તો ઠરીને બરફ બની ગયેલું હોય છે.

## एशिआ खंड.

તમે ખંડોના નામ શીખી ગયા તેમાં એશિઆ ખંડ આવેલો છે. તમે ગુજરાતમાં રહો છો. ગુજરાત મુંબઈ ઇલાકાનો ભાગ છે અને મુંબઈ ઇલાકો હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે અને હિંદુસ્તાન દેશ એશિઆ ખંડનો એક દેશ છે. માટે ખંડોના નામ શીખ્યા પછી એશિઆ ખંડ કેવડો છે તે જોઇશું. ખંડોના ક્ષેત્રફળ પરથી જોયું હશે કે સર્વ ખંડોમાં એશિઆ ખંડ મોટો છે અને એ અગત્યનો ખંડ છે કારણકે જયારે પૃથ્વીના બીજા ભાગો અજ્ઞાન અવસ્થામાં હતા ત્યારે આ ખંડમાં જ્ઞાન ફેલાયલું હતું અને મોટાં રાજ્યો હતાં ( શિક્ષકે તેનાં નામો આપવા ). વળી દુનિયામાં જે મોટા છ× ધર્મો ફેલાયલા છે તેના સ્થાપનારના જન્મ પણ અહીંજ હતા.

**સીમા:—**એશિઆ ખંડ જુની દુનિયાનો પૂર્વ ભાગ છે અને યુરોપ ખંડથી યુરલ પર્વતને લીધેજ જુદો પડેલો છે. નહિતો બંને ખંડો એકજ છે. આફ્રિકા ખંડ સાથે સૂએઝની સંયોગી ભૂમીથી જોડાયલો હતો પણ હાલ સુએઝની નહેરથી જુદો પડયો છે. પૂર્વમાં ઉત્તર અમેરિકાથી બેહરીંગની સામુદ્ર ધુનીથી જુદો પડેલો છે અહીં પણ એ ખંડ જોડાયલો હોવો જોઇએ કારણકે બેહરીંગની સામુદ્રધુનીમાં છાછરૂં પાણી છે. એની બાકીની બીજી બધી દિશામાં મહાસાગરો આવેલા છે (શિક્ષકે નકશા પરથી દરેક મહાસાગરનાં નામ શીખવવા).

આ ખંડ વિસ્તારમાં ૧,૭૨,૫૦,૦૦૦ ચો. મા. છે અને પૃથ્વીની

÷ હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ કોન્ફ્યુસીઝમ, મુસલમાની ધર્મ, અને ઝરથોસ્તી ધર્મ. અહીં દરેક જાતની હવા અને દરેક જાતની વનસ્પતિ પણ થાય છે કારણકે વિષુવવૃત્તથી તે છેક ધ્રુવ સુધી એ ખંડ ફેલાયલો છે તેમજ દરીઆની સપાટીથી ૨૫,૦૦૦ ફુટ પણ ઉંચો છે.

જમીનનો ⅓ ભાગ છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઇ ૫,૩૦૦ માઇલ અને પહોળાઇ ૩૬,૦૦૦ માઇલ છે.

આ ખંડ ૧° ૧૬' અને ૭૭° ૩૭' ઉત્તર અક્ષાંશની વચ્ચે તેમજ ૨૬° ૫' પૂર્વ રેખાંશ અને ૧૬૯° ૪૪' પશ્ચિમ રેખાંશની વચ્ચે આવેલો છે.

**किनारो:**—એશિઆ ખંડનો કિનારો જોઈએ તેવો વેપારને સુગમતા વાળો નથી. યુરોપ ખંડનો કિનારો એવો છે કે લગભગ દરેક દેશને વેપારની સવડ માટે તે પર બંદરો છે. અને તેથીજ કરીને યુરોપના દરેક દેશમાં વેપાર પુષ્કળ છે અને એશિઆ ખંડના કેટલાક ભાગને તો બીલકુલ સવડજ નથી. ઉત્તર મહાસાગરતો બરફને લીધે વેપારને કામનોજ નથી. પૂર્વમાં લગભગ બે કિનારા આવેલા છે એક ખંડનો કિનારો ને બીજો ટાપુઓનો કિનારો છે. વચ્ચે **બેરિંગ સમુદ્ર ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર, જાપાનનો સમુદ્ર, પીળો સમુદ્ર** અને **ચિનાઇ સમુદ્ર** છે. ( શિક્ષકે નકશા ઉપરથી આ સમુદ્ર કોની કોની વચ્ચે આવેલા છે તે શીખવવું. ) આ નાના સમુદ્રો અને અખાતોને લીધે આ કિનારા પર વેપાર જોવામાં આવે છે. જાપાન કિનારાને લીધે, તથા અખાતોને લીધેજ વેપારમાં આગળ પડતો ભાગ ધરાવે છે. દક્ષિણ કિનારા પર હિંદી મહાસાગરમાં બે મોટા સમુદ્રો **अरबी समुद्र** અને **बंगाळानो उपसागर** આવેલા છે. આ કિનારા પર હિંદી ચીન, હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાન આ ત્રણ મોટા દ્વિપકલ્પ છે.

**मेदानो** અને **उच्चप्रदेश:**—એશિઆ ખંડના ઉત્તરના મેદાનનો પ્રદેશ ( સૈબીરીઆ ) દરિઆની સપાટીથી લગભગ ૬૦૦ ફુટ નીચો છે અને એ મેદાન જેમ દક્ષિણ તરફ આવતું જાય છે તેમ ઉંચું થતું જાય છે એશિઆ ખંડનો લગભગ ⅓ ભાગ આ મેદાનમાં આવેલો છે. તેમાં ખાસ કરીને કાસ્પીઅન સમુદ્રનો ભાગ નીચો છે. એ મેદાનની દક્ષિણનો ભાગ પહાડોનો અને તેની વચ્ચેના ઉચ્ચ પ્રદેશોનો છે. એની અંદરનો સૌથી ઉંચો ભાગ **પામીરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ** છે અને તે ૧૪,૦૦૦

ફુટથી ઉંચો છે. એને દુનિયાનું છાપરૂં કહે છે. એશિઆનો લગભગ ⅓ ભાગ ૧૦,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચો છે. હિમાલયની ઉત્તરે તિબેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલો છે અને એ દક્ષિણે ૧૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. દક્ષિણમાં અરબસ્તાન, ઈરાન અને હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલા છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉચ્ચ પ્રદેશ પશ્ચિમ ઘાટથી શરૂ થઈ પૂર્વમાં પૂર્વ ઘાટ તરફ જાય છે. હિંદુસ્તાનના મધ્યમાં માળવા એ એક બીજો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. હિંદુસ્તાનમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ તથા સિંધુ નદીનો એ બે મોટાં મેદાનો છે અને તેમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ ઘણોજ ફળદ્રુપ છે. ચીનમાં યાંગ્સે કયાંગ અને હોઆંગહો નદીના પ્રદેશો ફળદ્રુપ છે. દુનિઆની ઘાડામાં ઘાડી વસ્તી એ ભાગમાં જોવામાં આવે છે.

**પહાડોઃ**—એશિઆ અને યુરોપના પહાડો એકજ પહાડના ભાગ છે. એ હાર યુરોપ ખંડના પશ્ચિમ કિનારાથી શરૂ થઈ એટલે આટલાંટિક મહાસાગરથી શરૂ થઈ પૂર્વે તે છેક પેસિફિક મહાસાગર સુધી પહોંચેલી છે. એશિઆની પશ્ચિમ સરહદ પર **યુરલ** અને **કોકેસસ** પર્વત આવેલા છે. યુરોપ ખંડની દક્ષિણમાં આવેલા પહાડોના આ ફાંટા છે. કોકેસસ આગળથી **એલબુર્ઝ** પહાડ આવે છે ને તેની આગળથી એક ફાંટો ઉત્તર તરફ અને બીજો દક્ષિણ તરફ જાય છે. ઉત્તર તરફના પહાડો **થ્યાનસન** (૨૫,૦૦૦), **આલતાઈ, યાબલોનોઈ** અને **સ્ટેનોવોઈ** પર્વત છેક બેરિંગની સામુદ્રધુની સુધી પહોંચે છે. બીજો ફાંટો તે **હિમાલય, કારાકોરમ** અને **કયુએનલન** (૨૦,૦૦૦) છે, [B]હિમાલયનો [*]ફાંટો બ્રહ્મદેશ તરફ વળી છેક દરિયા સુધી પહોંચેલો છે. કોકેસસની પડોશમાં કુર્દીસ્તાનનો ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલો છે અને તેની પશ્ચિમમાં **તોરસ પર્વત** આવેલો છે. **હિમાલય પર્વત** હિંદુસ્તાનના રક્ષણાર્થે એક મોટા સિપાઈ તરીકે ઉભો છે અને કોઈપણ દુશ્મનને એ માર્ગે થઈ હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરવા દેતો નથી. વળી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરના ઠંડા પવનને આવવા દેતો નથી તેમજ બધો વરસાદ પોતે હિંદુસ્તાનને આપી ગંગા નદીના પ્રદેશને ફળદ્રુપ બનાવે છે. એ પર્વત વળી એટલો તો ઉંચો છે કે

દરેક કટિબંધની વનસ્પતિ તેના ઉપર થાય છે અને એ પર્વત ઉપરના બરફને લીધેજ સિંધુ અને ગંગા નદીને પુષ્કળ પાણી મળે છે. સિંધમાં વરસાદની તાણને લીધે સિંધુ નદીનુંજ પાણી નહેરમાં વપરાય છે.

**નદીઓઃ**—નદીઓનો આધાર પહાડો, દરીઆથી અંતર અને મેદાનોના ઢાળ પર રહેલો છે. હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ ઘાટમાંથી જે નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહે છે તે નાની છે અને પાણીનો વેગ તેમાં પુષ્કળ હોય છે કારણકે પશ્ચિમ ઘાટના પશ્ચિમ ભાગથી દરીઓ ઘણો જ પાસે છે તેમજ તેના પૂર્વ ભાગ તરફ જે નદીઓ વહે છે તે મોટી છે ને પૂર્વ તરફનો ઢાળ ધીમે ધીમે ઉતરતો બંગાળાના ઉપસાગર તરફ જાય છે. એશિઆ ખંડના મધ્ય ભાગમાં પહાડો આવેલા છે અને ત્યાંથી માર્ગો નીચે નીચે ચાર દિશામાં ઉતરતા જાય છે. સૈબિરિઆ તરફ ઢાળ થ્યાનસન પર્વતથી શરૂ થાય છે એટલે નદીઓ **ઓબી, યેનીસી** અને **લીના** તે પર્વત તરફથી નીકળી ઉત્તર મહાસાગરમાં પડે છે. મેદાનોનો બીજો ઢાળ ચીન તરફ પૂર્વ કિનારે છે તેથી **આમુર, હો સાંગ હો** અને **યાંગ્સે કિંયાગ** એ ત્રણ નદીઓ પાસિફિક મહાસાગરમાં પડે છે. દક્ષિણના ઢાળ તરફ **ઈરાવદી, બ્રહ્મપુત્રા, ગંગા** અને **સિંધુ** નદી છે. કુર્દિસ્તાના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પાછો દક્ષિણ તરફ છે તેથી **યુફ્રેટિસ** અને **ટાઈગ્રીસ** દક્ષિણમાં વહે છે. જે જે નદીઓના પ્રદેશ છે તે ફળદ્રુપ છે. ફક્ત ઉત્તરના મેદાનમાં અતિશય ટાઢને લીધે મુખ આગળનાં પાણી શિઆળામાં ઠરી જાય છે. આ બધી નદીઓમાં **યાંગ્સેકયાંગ** (૩,૨૦૦ માઇલ) સૌથી વધારે લાંબી છે. તે તિબેટનીના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળે છે અને પાસિફિક મહાસાગરમાં પડે છે. ચીનમાં આ મોટો જળ માર્ગ છે અને ૨,૦૦૦ માઇલ સુધી એમાં વહાણ ફરી શકે છે. આ નદી પુષ્કળ પીળી માટી ખેંચી લાવે છે અને તેથી નદીનું તળીઉ ઉચું અને ઉંચુ થતું જાય છે. કેટલીક વખતે શહેરની જમીન કરતાં આ નદી વધારે ઉંચાઈએ વહે છે. તેવી જગા ઉપર શહેરમાં પાણી ન આવે માટે માર્ગ પર મોટા બંધ બાં-

ઘેલી હોય છે. **ગંગા નદી** ૧,૬૦૦ માઇલ લાંબી છે અને એનો પ્રદેશ ૪,૦૦૦૦૦ ચો. મા છે. એ નદી બરફના ડુંગરમાંથી ૧૩,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી નીકળે છે અને તે જગાને **ગંગોતરી** કહે છે એ તથા બ્રહ્મપુત્રા નદી એટલી બધી માટી ખેંચી લાવે છે કે કલકત્તા આગળ બંદરની તપાસ રાખવાને ખાસ ખાતું રાખવામાં આવેલું છે. સવારે જ્યાં આગળ પાણી હોય છે ત્યાં સાંઝે માટીના ડુંગર હોય છે અને તેથી આગબોટોને એ બંદર ઘણુંજ સાચવવું પડે છે.

## देशो.

**पश्चिमाइ तुर्कस्तानः**—આ દેશના **એશિઆ માઈનોર, આર્મીનિઆ અને કુર્દિસ્તાન, મેસોપોટેમિઆ** અને **સિરિઆ અને પાલેસ્ટાઈન** એવા ભાગો છે. એશિઆ માઈનોર તુર્કસ્તાનને તાબે છે. આ દેશની મુખ્ય નિકાસ દ્રાક્ષ, અંજીર, ઘઉં અને વાદળી છે. લોકો તુર્ક, આર્મીનીઅન, કુર્દ, આરબ અને યાહુદી જાતના છે. મુખ્ય શહેર **સ્મર્ના** (૩,૭૫,૦૦૦) એશિઆ માઈનોરમાં મોટામાં મોટું શહેર છે. બોસપરસ પર **સ્કુટરી** કાન્સ્ટાનટીનોપલનું પરૂં છે. **અંગોરા** મધ્યમાં વેપારનું મથક છે અને ત્યાંના બકરાંના ઉનને માટે પ્રખ્યાત છે.

**આર્મીનિઆ અને કુર્દિસ્તાનઃ**—યુફ્રેતિસ અને તૈગ્રિસ નદીનાં મૂળ આગળનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. આર્મીનીઅન ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે અને યુરોપીઅન શાખાના છે. કુર્દ લોકો મુસલમાની ધર્મ માને છે. **અર્જરૂમ** (૮૦,૦૦૦) આર્મીનિઆની રાજધાની ૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. ઇરાનનો કાળા સમુદ્ર પરનો વેપાર આ શહેર મારફતે ચાલે છે. અહીં **વાન** સરોવર ૫,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું ખારાપાણીનું સરોવર છે.

**મેસોપોટેમિઆઃ**—આ શબ્દ ગ્રીક ભાષાનો છે અને તેનો અર્થ નદી વચ્ચેનો મુલક (દોઆબ) થાય છે. આ ઘણોજ ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે અને અસલનાં મોટાં રાજ્યોની રાજધાનીનાં ખંડીએરો અહીં

જોવામાં આવે છે. આ દેશ હાલ અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં છે. **મોસલ, બગદાદ** અને **કરબલા** મોટાં ગામો છે. **બગદાદ** એક વખતે મુસલમાની ધર્મના ખલીફાઓની રાજધાની હતી. હાલ એ વેપારનું મથક છે. પાસે બાબીલનનાં ખંડિએરો છે. **બસરા** બંદર છે અને **કરબલા** શિઆહ મુસલમાનોની જાત્રાનું સ્થળ છે.

**સિરિઆ અને પાલેસ્ટાઈનઃ**—આ દેશ ખ્રિસ્તી લોકોની પવિત્ર ભૂમિ છે કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્થાપનાર પ્રભુ ઇસુખ્રિસ્તની આ જન્મભૂમિ છે. એમાં ૫૦ માઇલિ લાંબુ અને ૮ માઇલિ પહોળું એવું ખારા પાણીનું **મૃત્યુ** નામનું સરોવર છે. એ સરોવરનું પાણી ઘણુંજ ખારૂં છે અને તેમાં માછલાં પણ જીવી શકતાં નથી અને મનુષ્ય તર્યા કરે છે. આ સરોવર ભૂમધ્ય સમુદ્રની સપાટી કરતાં ૧૩૮૦ ફુટ નીચું છે. એમાં **જૉર્ડન** પવિત્ર નદીનાં પાણી પડે છે. સિરિઆમાં મોટામાં મોટું શહેર **ડમાસકસ** અને પાલેસ્ટાઇનમાં મુખ્ય શહેર **યરૂશાલેમ** ( જેરૂસલમ ૮૦,૦૦૦ ) ખ્રિસ્તી લોકનું પવિત્ર સ્થાન છે. અહીં લાર્ડ જીસસ ક્રાઇસ્ટ ( ઇસુખ્રિસ્ત ) વધસ્તંભે જડાયા હતા. હાલ એ ફ્રાન્સના હાથમાં છે.

**अरबस्तानः**—એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને રાતા સમુદ્રની પૂર્વે આ દેશ આવેલો છે. લોકોની વસ્તી મુસલમાન છે. એમાં વરસાદ ઘણોજ થોડો છે ને એનો મધ્યભાગ રેતીનું રણ છે. **મક્કા** (૮૦,૦૦૦) મુસલમાનોનું પવિત્ર શહેર છે. ત્યાં તેમના પેગંબર સાહેબ હઝરત મહંમદનો જન્મ ઇ.સ. ૫૭૦માં થયો હતો. મક્કાનો શેરિફ તુર્કસ્તાનના સુલતાનથી હાલ સ્વતંત્ર છે. **જિદ્દાહ** મક્કાનું બંદર છે. **મદીના** મક્કાની ઉત્તરે આવેલું છે અને ત્યાં મુસલમાની ધર્મના પેગંબર સાહેબ મક્કેથી ગયા તે વર્ષથી મુસલમાન લોકો પોતાનું હીજરી વર્ષ ગણે છે. **एडनबंदर** બ્રિટિશ સંસ્થાન છે.

**इरानः**—અરબસ્તાનની પૂર્વે આ પ્રદેશ પારસીઓનો પેગંબર સાહેબ ઝરથોસ્તની જન્મભૂમી છે. આ દેશમાં અસલ પારસીઓની વસ્તી હતી. પણ હાલ શિઆહ મુસલમાનની વસ્તી છે. આ લોકો છટાદાર વાત

કરનારા છે અને રીતભાત તથા સભ્યતા માટે પ્રખ્યાત છે, મુખ્યનિકાસ મોતી, શેતરંજી, મેવા અને ઘોડા છે. એની રાજ્યધાની **તેહરાન** (૨,૮૦,૦૦૦)માં શાહનો મહેલ જોવાલાયક મકાન છે. **બુશાયર** અને **બંદર અબ્બાસ** ઇરાની અખાત પર બંદર છે.

**अफघानिस्तान**:--આ દેશ ઇરાની ઉચ્ચ પ્રદેશનો ભાગ છે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાના અહિં ઓછામાં ઓછા ૨૦ માર્ગ છે અને તેમાં **ખાઇબર** અને **બોલાન** એ મુખ્ય છે. અહીંના બધા લોકો મુસલમાની ધર્મ માને છે. આ દેશની મુખ્ય નિકાસ મેવો, ઉન, ઢોર, ચામડાં અને ઔષધો છે. મુખ્ય શહેર **કાબુલ** વેપારનું મથક છે. એ શહેર હેરાત થઇને રૂશિઆ જવાના માર્ગ પર છે. ખાઇબર ઘાટને રસ્તે પેશાવરથી તે ૨૯૧ માઇલ દૂર છે.

**एशिआई रशिआ**:--આ મોટા દેશનું ક્ષેત્રફળ એશિઆ ખંડના ⅓ ભાગ કરતાં પણ વધારે છે. એમાં ત્રણ મોટા પ્રાંતો છે-સૈબીરિઆ, રશિઅન તુર્કસ્તાન અને કૉકેશિઆ.

**સૈબીરિઆ**ની હવા ઘણીજ ઠંડી છે અને વર્ષનો ઘણો ભાગ જમીન પર બરફ રહે છે તેથી વસ્તી ઘણીજ ઓછી છે. એ દેશના દક્ષિણમાં ઘઉં, જવ વગેરે થાય છે. એમાં મોટી રેલ્વે છે તે યુરોપથી શરૂ થઈ છેક પાસિફિકના કિનારા સુધી જાય છે. ઇર્કુટસ્ક મોટું શહેર અંગારા નદી પર આવેલું છે ને ત્યાં રૂવાંનો મુખ્ય વેપાર છે. વ્લેડીવોસ્ટોક (૯૧,૦૦૦) પાસિફિક પર નૌકા સૈન્યનું સ્થળ છે અને ટ્રાન્સ સૈબીરિઅન રેલ્વેનો છેડો છે.

**રશિઅન તુર્કસ્તાન**:-આ પ્રદેશ ઘણોજ સુકો છે અને કેટલીક નદીનું પાણી દરીઆમાં પહોંચતાં અગાઉ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. લોકો મુસલમાન છે. મુખ્ય શહેર **તાસ્કંદ** (૨,૦૧,૦૦૦) જકસાર્ટિસ નદીપર આવેલું છે. ચપ્પુ, બંદુકો અને કાપડ અહીં બને છે. **સમરકંદ** તૈમુરની રાજધાની હતું.

**કોકેશિઆઃ**—આ દેશ સૈબીરિઆ કરતાં વધારે સુધરેલો છે. આ દેશ મુખ્યતવે કરીને કેરોસીઅનના કુવા માટે પ્રખ્યાત છે. લોકો ખુબસુરત છે. **ટિફ્લિસ** કોકેશિઆની રાજધાની શેતરંજી માટે પ્રખ્યાત છે. ટિફ્લિસ શહેરનો અર્થ ગરમ શહેર થાય છે અને તે નામ આપવાનું કારણ એ છે કે આજુબાજુ ગંધક મિશ્રિત પાણીના ઝરા છે. **બાકુ** કાસ્પિઅન સમુદ્ર પર કેરોસીનના વેપારનું મથક છે.

**ચીનઃ**—આ દેશ આખા યુરોપખંડ કરતાં મોટો છે. આખી પૃથ્વીની જમીનનો $\frac{1}{12}$ ભાગ રોકે છે. એના પાંચ ભાગ છે–શુદ્ધ **ચીન મંચુરીઆ, મોંગોલિઆ, પુર્વ તુર્કસ્તાન** અને **તિબેટ.**

**શુદ્ધચીન** એ એક પ્રજા સત્તાક રાજ્ય છે. લોકો મંગોલીઅન જાતના પીળી ચામડીના અને બટકા છે. કોન્ફ્યુસીઅસ નામના ધર્મ ગુરૂનો સ્થાપેલો ધર્મ લોકો માનેછે. દેશ ઘણે ભાગે ખેતી પર આધાર રાખે છે; પણ ચીનાઈ વાસણ, રેશમી કાપડ, ફટાકા, ચાહ વગેરે માટે પ્રખ્યાત છે. મુખ્ય શહેર **પેકિન** (૧૦,૦૦,૦૦૦) રેતીના મેદાનમાં આવેલું છે. શહેરના બે ભાગ મંચુ અને ચીનાઇ છે–મંચુમાં ઉમરાવો અને શહેનશાહ ના મહેલો છે. બંને ભાગો કિલ્લેબંધી છે. **ટીએનસિન** (૯,૦૦,૦૦) પેકિનનું બંદર છે. **શાંગહાઈ** મોટામાં મોટું બંદર ચીનના વેપારનું મથક છે.

**મંચુરીઆઃ**—મંચુરીઆ ખનીજો, કોયલો, સોનું, રુપું અને લોખંડ માટે પ્રખ્યાત છે. દેશ ફળદ્રુપ છે અને મુખ્ય પાક ગળી અને અફીણ છે. **મુકડન** રાજધાનીનું નગર સાગના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. **પોર્ટઆર્થર** રશિઆને ૨૫ વર્ષની શરતે આપ્યું હતું પણ જાપાને ૧૯૦૫માં લઇ લીધું.

**મોંગોલિઆઃ**—આ પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે પણ તેમાં રેતીના રણો ઘણાં આવેલાં છે. એમાં પ્રખ્યાત **ગોબીનું રણ** છે. ઉર્ગા એનું મુખ્ય શહેર છે. મોંગોલિઆ તરફના બૌદ્ધધર્મ માનનારા લોકોનું જાત્રાનું સ્થાન આ શહેર છે.

**પૂર્વ તુર્કસ્તાન અથવા ચિનાઈ તુર્કસ્તાનઃ**—આ એ પણ રેતીના રણનો પ્રદેશ છે. શિઆળામાં અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય તાપ પડે છે. **યારકંદ** મુખ્ય શહેર છે. **કાશગર** મુસમનોની જાત્રાનું સ્થાન છે અને શાહનામાંમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા રૂસ્તમ અને સોહરાબની જન્મ ભૂમી છે.

**તિબેટઃ**—દુનિઆનો ઉંચામાં ઉંચો પ્રદેશ હિમાલયની ઉત્તરે આવેલો છે. લોકો મોંગોલિઅન જાતના છે પણ બ્રહ્મીને મળતા આવે છે. બૌદ્ધ ધર્મના ગુરૂ દલાઈ લામા અહીં રહે છે બૌદ્ધ ધર્મના સાધુઓના મઠ દેશમાં ઘણા છે. મુખ્ય શહેર **લાસા** બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીનું જાત્રાનું સ્થાન છે.

**જાપાનઃ**—ઈગ્લંડને મળતો આ દેશ ચાર મોટા ટાપુનો બનેલો છે. બંને દેશોનાં હવા પાણી સરખાં છે. બંને દેશોની આજુબાજુ દરિઓ ખાંચવાળો છે ને બંને દેશમાં કારખાનાની સવડ છે. જાપાનના લોકો મોંગોલિઅન જાતના છે ને મુખ્ય ધર્મ કોનફ્યુસીઅસનો અને બૌદ્ધ છે. જાપાનનો શહેનશાહ મિકાડો કહેવાય છે. ટોકિઓ (૨૦,૦૦૦૦,) રાજધાનીનું મથક છે ને શહેરના મધ્ય ભાગમાં શહેનશાહનો મહેલ છે. **યાકોહામા** ટોકિઓનું બંદર છે.

**કોરીઆઃ**—ઈ. સ. ૧૯૦૫થી જાપાને પોતાના કબજામાં આ દ્વીપકલ્પ લીધો, અને ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં જાપાન સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. એનું મુખ્ય શહેર **સેઓલ** (૧,૫૦,૦૦૦) હાલના નવી ઢબના શહેરને મળતું આવે છે. શહેરના ભાગોમાં વીજળીથી ચાલતી ટ્રેનો દોડે છે. **ચેમુલપો** બંદર છે.

**હિંદિચીનઃ**—બંગાળાના અખાત અને ચીનના સમુદ્ર વચ્ચે જે દેશો આવેલા છે તે હિંદી ચીન નામે ઓળખાય છે. એમાં મુખ્ય **સિઆમ, મલાયા દ્વીપકલ્પ** અને ચિનાઈ સમુદ્રના કિનારા પર **ટોનકીન, અનામ,** ફ્રેંચ **કોચીનચીન** અને **કંબોજ** છે.

**સિઆમના** રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનની માફક મોસમમાં વરસાદ પડે છે અને ચોખા એ મુખ્ય પાક છે. લોકો મોંગોલિઅન જાતના બૌદ્ધ ધર્મ માનનારા છે: મુખ્ય શહેર **બાંગકોક** એ નામની નદીના મુખ આગળ આવેલું છે. એની લગભગ અડધી વસ્તી નદીમાં વહાણો ઉપર અથવા વહાણો ઉપર વાંસના ઘર બાંધીને રહે છે. ત્યાં પવિત્ર સફેદ હાથી રાજાના મહેલમાં રાખવામાં આવે છે.

**ફ્રેંચ હિંદી ચીનઃ**--ચિનાઈ સમુદ્ર પર આવેલો આ ભાગ ફ્રેંચ હિંદીચીન નામે ઓળખાય છે. એ મુલક ફ્રાન્સના હાથમાં છે અને એમાં એક ગવર્નર જનરલ રહે છે. તેમાં **કોચીનચીન** ફ્રેંચ સંસ્થાન છે અને **ટોનકિન, અનામ** અને **કંબોજ** સંરક્ષીત સંસ્થાનો છે. એ બધામાં કોચીન ચીન ઘણોજ ફળદ્રુપ છે. તેમાં મરી, એલચી, સોપારી, ગુંદ અને ચોખા થાય છે. **સૈગોન** (૬૫,૦૦૦) કોચીન ચીનનું મુખ્ય શહેર છે. એ બંદર છે. એમાં ચોખાની મીલો, લાકડાં વહેરવાની મીલો વગેરે છે અને સીંગાપોર અને હોંગકોંગ વચ્ચે એ મોટું બંદર છે **હેનોઇ** (૧,૩૭,૦૦૦) ટોનકીનનું મુખ્ય શહેર છે. મુખ્ય વેપાર ચોખાનો છે. તે ઉપરાંત રેશમી કાપડ અને ભરત કામ ત્યાં સારૂં બને છે. **કંબોજ** રેવંચીના શીરા માટે પ્રખ્યાત છે, અને તે ઉપરથી રેવંચીના શીરાનું અંગ્રેજી નામ ગેમ્બોઝ પડયું છે. **અનામના** રાજાએ ઈ સ. ૧૮૮૪ માં ફ્રેંચની સત્તા કબુલ કરી હતી.

**મલાયા દ્વીપકલ્પમાં સ્ટ્રેટ સેટલમેંટ** (સામુદ્રધુની પરનાં સંસ્થાનો) મુખ્ય છે. **સિંગાપોર, પિનાંગ, મલાકા** અને **વેલેસ્લી** એ સ્ટ્રેટ સેટલમેંટ તરીકે ઓળખાય છે. **સિંગાપોર** સ્ટ્રેટ સેંટલમેંટની રાજધાની (૨,૨૮,૦૦૦) વેપારનું મથક છે ને ત્યાંનો વેપાર લગભગ રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ નો છે. વસ્તી ચીના, મલાઈ અને હિંદુની છે. વળી એ નૌકા સૈન્યનું સ્થાન છે. આ સંસ્થાન અંગ્રેજ લોકોએ ઈ. સ. ૧૮૧૯ માં સ્થાપ્યું હતું. **મલાકા** એ પણ સંસ્થાન છે અને ત્યાં રબરના ઝાડ હાલ ઉછેરવામાં આવે છે. એ સંસ્થાન ઈ સ. ૧૮૨૫

માં અંગ્રેજ સરકારે ડચ લોકો પાસેથી લીધું હતું. **પીનાંગ** અથવા **પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ટાપુ** એ એક ફળદ્રુપ મુલક છે. તેની મુખ્ય પેદાશ નાળીએર, ચોખા, ખાંડ, મરી અને સોપારી છે અને મુખ્ય શહેર **જ્યોર્જટાઉન** ( ૧,૨૯,૦૦૦ ) બંદર છે. એ સિવાયનાં બીજાં નાનાં રાજ્યો પણ અંગ્રેજ સરકારના હાથ નીચે છે.

**મલય આર્કીપેલેગો:**—વિષુવવૃતની બે બાજુએ એટલે ઉત્તર દક્ષિણ આ પ્રદેશ આવેલો છે. એમાંના **ફિલિપાઈન, બોર્નીઓ, સુમાત્રા** અને **જાવા ટાપુ** એશિઆ ખંડના ભાગ હોય એમ લાગે છે કારણકે ત્યાંની વનસ્પતિ અને જનાવરો એશિઆની વનસ્પતિ અને જનાવરોને મળતા છે. **સંડા, ન્યુગીની** અને **મોલુક્કાસ**ની વનસ્પતિ અને જનાવરો ઓસ્ટ્રેલીઆનાને મળતાં આવે છે. કેટલાક આ બધા સમુહને **મલયેશિઆ** કહે છે કારણકે એમાં મલય લોકોની વસ્તી વધારે છે. સુમાત્રા, જાવા, સેલીબીસ અને મોલુક્કસ ડચ લોકોને તાબે છે. સુમાત્રા વિષુવવૃત પર આવેલું છે અને તેમાં અનેક જાતની વનસ્પતિ છે. ચોખા, સેગો, ખાંડ, મરી, રબર વગેરે તેની મુખ્ય પેદાશ છે. જાવા બધાથીજ ઘણોજ ઉપયોગી ટાપુ છે કારણકે ઘણોજ ફળદ્રુપ છે. એમાં બુંદ, ડાંગર, ખાંડ, મરી અને સિંકોના પુષ્કળ થાય છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ લોકોનાં મદિરોનાં ખંડિએરો હજુ આ ટાપુમાં જોવામાં આવે છે. એની રાજધાની **બટેવિઆમાં** ડચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. **ફિલિપાઈન ટાપુ** યુનાઈટેડ સ્ટેટસને તાબે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં યુનાઈટેડ સ્ટેટસે મનીલાનો કબજો સ્પેનના લોકો પાસેથી લીધો ત્યારથી એ ટાપુ યુનાઈટેડ સ્ટેટસના તાબ માં છે. **મનિલા** ( ૩,૫૦,૦૦૦ ) રાજધાની લુઝોન ટાપુમાં ચીરૂટને માટે પ્રખ્યાત છે.

## हिंदुस्ताननुं साम्राज्य.

**હિંદુસ્તાન** એશિઆ ખંડનો દેશ છે એટલે જેમ એશિઆના બધા દેશોની ભૂગોળ શીખ્યા તેમ એની ભૂગોળ પણ શીખવાની જરૂર છે. ખાસ કરીને આપણે એ દેશમાં રહીએ છીએ તેથી એની

ભૂગોળ વધારે બારીકીથી શીખવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાન એશિઆ ખંડની દક્ષિણમાં એક મોટો દીપકલ્પ છે એટલુંજ નહિ પણ ચાર હજાર વર્ષ પર એ વિદ્યામાં, તત્વજ્ઞાનમાં, વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં અને કારીગરીમાં દુનિયાના સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. આજ પણ એ દેશ એના જુના સાહિત્ય, જુના બાંધકામ, જુના રીતરિવાજો અને કારીગરીને માટે પ્રખ્યાત છે. લોકો પણ હોંશિઆર છે અને કોઈ પણ સ્થિતિને અનુકુળ થાય છે.

**સીમા:**—એની ઉત્તરે ઉંચા **હિમાલય પર્વત,** કારાકોરમ પર્વત અને **હિંદુકુશ** હિંદુસ્તાનનું રક્ષણ કરે છે. આગળ કહ્યું છે તેમ આ પર્વતો હિંદુસ્તાનના મોટા પહેરેગીર છે અને કોઈ પણ દુશ્મનને આ રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવા દેતા નથી. પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન, ઈરાનના પહાડી પ્રદેશો અને અરબી સમુદ્ર આવેલા છે. દક્ષિણે હિંદી-મહાસાગર, અને પૂર્વે ચીન, હિંદીચીન અને બંગાળાનો અખાત છે. (બલુચીસ્તાન અને બ્રહ્મદેશ હાલ હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યના ભાગો છે.)

**किनारो:**—દેશના પ્રમાણમાં કિનારો ઘણોજ થોડો છે અને ઘણાં અખાતો આવેલાં નથી અને તેથી બંદરો પણ થોડાં છે. તે છતાં જે બંદરો છે તેમાં મોટો વેપાર ચાલે છે. પશ્ચિમે, **ખંભાતનું અખાત** અને **કચ્છનું અખાત** એ બેજ અખાત આવેલા છે. એ કિનારા પર **મુંબઈ** અને **કરાંચી** એ બે મોટાં બંદરો છે અને હિંદુસ્તાનનો યુરોપ ખંડ અને બીજા ખંડો સાથેનો મોટો વેપાર એ બંદરોથી ચાલે છે. મુંબઈથી દક્ષિણે છેક મનારના અખાત સુધી વચ્ચે એકે અખાત નથી પણ નાનાં બંદરો છે જ્યાં દેશી વહાણો અને નાની આગબોટો જાય છે. અસલ સુરત અને ભરૂચ પણ નાની આગબોટો આવતી પણ નદીનાં મુખ પુરાઇ જવાથી હાલ વહાણો પણ મહા મુસ્કેલીથી આવે છે. પશ્ચિમ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ **મલબાર કિનારા** નામે ઓળખાય છે. પૂર્વ કિનારા પર **બંગાળાનો ઉપસાગર** આવેલો છે અને ત્યાં પણ એવાં અખાતો નથી કે જ્યાં વહાણો અને આગબોટો આવી રહી શકે. તે

છતાં **કલકત્તા અને મદ્રાસ** મોટાં બંદરો છે. જેવી રીતે મુંબઈના બારામાં આગબોટો સહીસલામત રહી શકે છે તેવી રીતે આ બંદરમાં રહી શકતી નથી. બ્રહ્મદેશના કિનારા પર **માર્તાબાનનો** અખાત આવેલો છે અને ત્યાં **રંગુન** મોટું બંદર છે. એ કિનારા પર વળી **નિગ્રેસ** નામની ભૂશિર છે. ( જમીનની અણી પાણીમાં ગએલી તે ભૂશિરઃ—જમીનનું માથું કહેવાય છે ). પૂર્વ કિનારાનો દક્ષિણ ભાગ **કોરોમાંડલ** નામે ઓળખાય છે. એ કિનારા પર **પલમાયરા** ભૂશિર ઓરીસાના કિનારા પર આવેલી છે. હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણમાં **પાકની** સામુદ્રધુની હિંદુસ્તાનને સિલોનથી જુદો પાડે છે. અહીં આવેલી પરવાળાંની ટેકરીઓને લોકો **રામનોસેતુ** કહે છે. અહીં **મનારનો** અખાત અને કન્યાકુમારી ભૂશિર છે. હિંદુસ્તાનના કિનારા પર **અંદામાન અને નિકોબાર, સિલોન, માલદ્વીપ અને લક્ષદ્વીપ** એમ બેટો આવેલા છે. હિંદુસ્તાનના કિનારાપરના પ્રદેશો સપાટ છે પણ સાંકડા છે. તેમાં પૂર્વ કિનારા કરતાં પશ્ચિમ કિનારાનો સપાટ પ્રદેશ ઘણોજ સાંકડો છે.

**ઉચ્ચ પ્રદેશો અને મેદાનોઃ**—હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ અને ગંગા નદીના પ્રદેશો મોટા મેદાનો છે. **અરવલ્લી** ડુંગરથી તે છેક દિલ્હી સુધીનો જળક્ષેપક પ્રદેશ ( માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ) સિંધુ નદીના પ્રદેશને ગંગા નદીના પ્રદેશથી છુટો પાડે છે. એ પ્રદેસની દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા પર્વત આવેલા છે અને ત્યાંથી **દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ** શરૂ થાય છે. એ ઉચ્ચ પ્રદેશ ( ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ ફુટ )નો ઢાળ પૂર્વ તરફનો છે તેથી એ ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી વહેતી બધી નદીઓ પૂર્વે બંગાળાના અખાતમાં પડે છે. ગંગા નદીના પ્રદેશમાં દક્ષિણનો પ્રદેશ ઉચો છે તેથી ત્યાંથી નીકળતી નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે. પશ્ચિમ ઘાટની પશ્ચિમે નાની નીચી સાંકડી પટી **કોંકણ** નામે ઓળખાય છે અને ત્યાંની નદીઓ અરબી સમુદ્રમાં પડે છે.

**પહાડોઃ**—ઉત્તરમાં **હિમાલય પર્વત** ( હિમાલયતઃ હિમનું સ્થાન ) એક પહેરેગીર તરીકે ઉભો છે.

આ એક પર્વત નથી પણ સમાંતર પર્વતોની હાર છે એની લંબાઈ ૧૬૦૦ માઈલ છે અને પહોળાઈ ૨૦૦ થી ૬૦૦ માઈલ છે. એની સરાસરી ઉંચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે પણ એનું સૌથી ઉંચું શિખર **એવેરસ્ટ** ૨૯,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા નદી એના પર રહેલા બરફના ડુંગરના વહેતા પાણીમાંથી નીકળે છે. સિંધુ પશ્ચિમ તરફ, ગંગા દક્ષિણ તરફ અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે. એનાં બીજાં બે ઉંચા શિખરો ધવલગીરી (૨૬,૮૨૬) અને કાચન ગંગા ૨૮,૧૫૬ ફુટ ઉંચા છે. **કૈલાસ** શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે.

**काराकोरम** અને **हिंदुकुश** એ બે હિમાલયના ફાંટા કાશ્મીરની સરહદ પર આવેલા છે. આ બંને પર્વતોના શિખરો પણ ૨૦,૦૦૦ ફુટથી ઉંચા છે. **સુલેમાન પર્વત** અને **હાલા પર્વત** જે પણ એક વાંકી લીટીએ ચાલ્યા આવ્યા જાય છે તે પંજાબને અફઘાનિસ્તાનથી અને સિંધને બલુચિસ્તાનથી જુદા પાડે છે.

**पश्चिम घाटः**—એ મુંબઈ ઇલાકામાં કિનારાથી થોડે દુર ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો છે. એને **સહ્યાદ્રિ** પણ કહે છે. જેમ હિમાલય ગંગા નદીના પ્રદેશને વરસાદ આપે છે તેમ આ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાને વરસાદ આપે છે. એની પૂર્વમાં વરસાદ ઓછો છે. એનું સૌથી ઉંચું શિખર **મહાબળેશ્વર** ૪૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે અને ત્યાં ઉનાળામાં મુંબાઈ ઇલાકાના ગવર્નર સાહેબ રહે છે. જેવી રીતે પશ્ચિમ કિનારે પશ્ચિમ ઘાટ છે તેવો પૂર્વ કિનારે **પૂર્વ ઘાટ** છે. એ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટ જેટલો ઉંચો નથી તેમજ તેના પર ઘાડી વનસ્પતિ પણ નથી.

આ બે ઘાટની ઉત્તરે **સાતપુડા** અને **વિંધ્યાચળ** પશ્ચિમ પૂર્વ આવેલા છે. સાતપુડામાંથી **તાપી** અને વિંધ્યાચળમાંથી **નર્મદા** નીકળે છે. આ બંને એક બીજાને સમાંતરે છે અને ખાનદેશ અને મધ્ય પ્રાંતોમાં આવેલા છે.

આ બે ઘાટની દક્ષિણે **નીલગિરિ** મ્હેસુરના ઉચ્ચ પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલો છે. એનું દોડા બેટા નામનું શિખર ૮,૭૬૦ ફુટ ઉંચું છે. **નીલગિરિમાં ઉત્તકામંડ** (૭૦૦૦ ફુટ) નામનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. પશ્ચિમે પશ્ચિમ ઘાટ, પૂર્વે પૂર્વ ઘાટ, ઉત્તરે સાતપુડા અને દક્ષિણે નીલગિરિ એ વચ્ચેનો પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. માળવાના જે પ્રદેશ આગળ કહી ગયા છે તેની પડોશમાં **અરવલ્લી**ના ડુંગર છે. ત્યાં **આબુ** નામે શિખર (૫૦૦૦ ફુટ) શ્રાવકોની જાત્રાનું ધામ અને હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

**નદીઓ**:—નદીઓનો આધાર પર્વતો અને મેદાનો અને તેના ઢાળો પર રહેલો છે. કુદરતી રીતે પર્વતો પર તરફ પડે છે અને ત્યાંથી નદીઓ નીકળે છે ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત આવેલા છે અને તેમાંથી મોટી ત્રણ નદીઓ **સિંધુ ગંગા** અને **બ્રહ્મપુત્રા** લગભગ ૧૫૦૦૦ ફુટના ઉંચાઈ એથી નીકળે છે સિંધુનો પ્રવાહ પશ્ચિમ તરફનો હોવાથી કાશ્મિરમાં વહે છે અને ત્યાંથી જમીનનો ઢાળ દક્ષિણ તરફ હોવાને લીધે કાશ્મીરમાં થઈ પંજાબમાં અને સિંધમાં થઈ અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. ગંગા નદીનો ઢાળ દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે બંગાળાના ઉપસાગરમાં અને બ્રહ્મપુત્રાનો મૂળ આગળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે લાંબે સુધી પૂર્વમાં જઈ પછી દક્ષિણ બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે.

**સિંધુ** નદી (૨૦૦૦ માઈલ) કૈલાસ શિખર નજીકથી (૧૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ) નીકળી કાસ્મીર, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, પંજાબ અને સિંધમાં થઈને અરબ્બી સમુદ્રને મળે છે. સિંધમાં એનું પાણી નહેરોમાં વાળેલું છે અને એ પાણી વડે ખેતી થાય છે. પંજાબની નદીઓ **બીઆસ, જેલમ, ચિનાબ, રાવી** અને **સતલજ** એને મળે છે. સક્કર આગળ મોટા બંધ બાંધી પાણી સિંધને મોટા જથામાં આપવાની યોજના ચાલી છે. ૮૪૦ માઈલ સુધી એ નદીમાં વહાણો ચાલે છે.

**ગંગા** (૧,૫૦૦) નદી ગંગોત્રીના બરફના ડુંગરમાંથી ૧૩,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી નીકળતી દેખાય છે અને હરદ્વાર આગળ મેદાનમાં દાખલ થાય છે હરદ્વારથી ગંગોત્રીનો પ્રદેશ ઘણોજ ઉંચો અને વિકટ છે. હરદ્વારથી કાનપુર સુધી ૪૪૫ માઇલ લાંબી એવી એક નહેર વડે પાણી ખેતીમાં પુરૂં પાડવામાં આવે છે અને તે માટે હરદ્વારમાં મોટો બંધ બાંધેલો છે. કાનપુર આગળ તે નહેર પાછી ગંગા નદીને મળે છે. બંગાળાના ઉપસાગરમાં મળતાં પહેલાં બ્રહ્મપુત્રા એને મળે છે. બંને નદી એટલી બધી માટી લાવે છે કે નવી જમીન મુખ આગળ બની જાય છે અને મોટો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ બને છે. તે **સુંદર વન** નામે ઓળખાય છે. ગંગાને મળનારી નદીમાં **જમના** (૮૦૦ માઇલ) સૌથી મોટી છે અને તે અલાહાબાદ આગળ ગંગાને મળે છે. આ **સંગમ** પર જ્યારે કુંભનો મેળો ભરાય છે. ત્યારે સાત આઠ લાખ માણસ ભેગું થાય છે. **ગોમતી** અને ગંડકી નામની બીજી બે નાની નદી આગળ ચાલતાં મળે છે. જમના નદીને માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી વહેતી **ચંબલ** અને **બેટવા** નદી મળે છે.

**બ્રહ્મપુત્રા** નદી પણ ૧૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએથી માન સરોવર પાસેથી નીકળે છે. સિંધુ નદી માન સરોવર આગળથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહે છે અને બ્રહ્મપુત્રા પૂર્વ તરફ વહે છે. બ્રહ્મપુત્રા હિમાલયના ભાગમાં **સાંપુ** નામે ઓળખાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયા પછી **બ્રહ્મપુત્રા** નામે ઓળખાય છે. ગંગા નદીના મુખ આગળ એના બે ફાંટા થાય છે. તેમાંનો પશ્ચિમ ફાંટો **મેઘના** નામે ઓળખાય છે. બંગાળાના ઉપસાગરમાં એ નદી પડે છે ત્યાં મુખ આગળ એનો પટ ૨૦ માઇલ છે.

વિંધ્યા અને સાતપુડા પૂવ પશ્ચિમ આવેલા છે અને તેનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફનો હોવાને લીધે તેમાંથી નીકળનારી બંને નદીઓ પશ્ચિમ તરફ વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. **નર્મદા** (૮૦૦ માઇલ) અમર કંટક આગળથી નીકળી પશ્ચિમમાં વહે છે. વિંધ્યા પર્વત એને ઘણે ભાગે ઉત્તરમાં આવેલો છે. એ નદીનું મુખ ૧૭ માઇલ પહોળું

છે. ગંગા. જમના અને નર્મદા એ પવિત્ર નદીઓ ગણાય છે. **તાપી** નર્મદાને સમાંતર છે. એ પણ મધ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી મુંબઈ ઇલાકામાં આવે છે. નર્મદા ભરૂચ આગળ અને તાપી સુરત આગળ ખંભાતના અખાતને મળે છે. મુખ આગળ બંને નદીનાં બારાં રેતીથી પુરાઈ ગયલાં છે તેથી વહાણોને અંદર આવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફનો હોવાને લીધે બધી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે. હિમાલયમાંની નદીઓ મોટી છે અને તેમાં પાણી પણ પુષ્કળ હોય છે કારણ કે વરસાદ ઉપરાંત હિમાલય ઉપર રહેલા બરફમાંથી ઝરણો વહયાં જ કરે છે.

**મહા નદી** (૫૨૦) દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની સીમા છે. અમર કંટક એજ જળક્ષેપક પ્રદેશ છે. અને એક બાજુની નદી પશ્ચિમમાં ને બીજી બાજુની નદી પૂર્વમાં વહે છે. આ નદી મધ્ય પ્રાંતમાંથી નીકળી ઓરિસામાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એમાંથી નહેર વાટે પાણી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

**ગોદાવરી** નદી (૯૦૦) દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં મોટામાં મોટી નદી છે. એ પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નાશક પાસેથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એના મુખ આગળનો પ્રદેશ મોટો છે અને નહેરોવડે એનું પાણી પણ ખેતીના કામમાં લીધામાં આવે છે.

**કૃષ્ણા** (૮૮૦) નદી પણ પશ્ચિમ ઘાટમાંથી મહાબળેશ્વર આગળથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહી બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. એ મુંબઈ ઇલાકામાંથી નીકળી નિઝામના રાજ્યમાં થઈ મદ્રાસ ઇલાકામાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે બેઝવાડાની પ્રખ્યાત નહેરો આ નદીના મુખ આગળથી ૪૫ માઇલ પર છે.

**કાવેરી** (૪૭૦) નદી પણ પશ્ચિમ ઘાટમાંથી નીકળી મ્હૈસુરમાં થઇને બંગાળાના ઉપસાગરમાં પડે છે. મ્હૈસુરમાં નદીમાં બાર બંધ બાંધેલા છે. શ્રીરંગપટ્ટમ અને સિવાસમુદ્રમ એ બે મોટા બેટો નદીમાં છે. સિવાસમુદ્રમ આગળનો ધોધ ૪૬૦ ફુટની ઉંચાઈએથી પડે છે

અને તે ધોધથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કોલરની સોનાની ખાણુમાં આ વીજળીથી સાંચા કામ ચાલે છે.

**ઇરાવદી** (૧,૦૦૦) નદી બ્રહ્મદેશમાં મુખ્ય નદી છે. હિમાલયના ફાંટા દક્ષિણ તરફ વળેલા છે તેથી એ નદીનો માર્ગ દક્ષિણ તરફનો છે. દરીઆથી સો માઇલ પર એનો ત્રિકોણ પ્રદેશ શરૂ થાય છે.

## રાજ્ય વહિવટ.

હિંદુસ્તાન એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક અંગ છે અને એની દેખરેખ નીચે ઝાહોઝલાલી ભોગવે છે. એ એક દેશ નથી પણ અનેક દેશોનો મળેલો દેશ છે. યુરોપખંડનું રૂશિઆ બાદ કરતાં જેટલું ક્ષેત્રફળ રહે છે તેટલું મોટું ક્ષેત્રફળ હિંદુસ્તાનનું છે. એમાં અનેક જાતના પંથો અને અનેક જાતના લોકો છે. પણ બધાજ આજે પોતાને એક સામ્રાજ્યના અંગ ગણે છે અને અંગ્રેજી ભાષાથી છેક દક્ષિણનો આદમી તે ઉત્તરના આદમી સાથે વાતચીત કરી સમજી શકે છે. ઇંગ્લંડના મહારાજા હિંદુસ્તાનના શહેનશાહ છે. ઇંગ્લંડમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યપર દેખરેખ રાખવાને એક પ્રધાન નીમવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય સુબો વાઇસરૉય અને ગવર્નર જનરલ છે. તે અને તેની કારભારી મંડળી રાજ્ય વહિવટ ચલાવે છે. (ગવર્નર જનરલ શહેનશાહનો પ્રતિનિધિ છે તેથી વાઇસરૉય (રાજાનો પ્રતિનિધિ) કહેવાય છે) હિંદી પ્રધાન, વાઇસિરોય અને બંગાળા, મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નર, લશ્કરી ખાતાના વડા, વાઇસિરોય અને ગવર્નરોની કારભારી મંડળીના સભાસદો અને હાઈકોર્ટના જડજોની નીમણૂંક નામદાર શહેનશાહ પોતે કરે છે. વાઇસિરોયની કારભારી મંડળી ૭ સભાસદ, લશ્કરીખાતાના વડા અને વાયસરોયની બનેલી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના નવા રીફોર્મ એક્ટની રૂએ નામદાર વાઇસિરોયને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવાને બે સભા છે અને તેને **લેજીસ્લેટીવ ઍસેમ્બ્લી** અને **કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટ** કહે છે. કોઇ પણ ખરડો બંને સભામાં પાસ થયા વિના કાયદો થતો નથી. કાઉન્સીલ ઓફ સ્ટેટનું કામ લગભગ એસેમ્બલીમાં પાસ

થયલા ખરડા ફરી તપાસવાનું છે અને એ સભામાં બેસનારાની લાયકાત વધારે ઉંચી રાખવામાં આવી છે. એની અંદર કુલ ૬૦ સભાસદ હોય છે અને એ સભામાં વીસથી વધતા સરકારી અમલદાર નીમવામાં આવતા નથી. લેજીસ્લેટીવ એસેમ્બલી ૧૪૦ સભાસદની બનેલી છે. એમાં ૧૦૦ ચુંટી કઢાયલા સભાસદો અને ૪૦ સરકારના નીમેલા છે. આ સભા ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કરે છે અને ફરીથી ચુંટાય છે.

આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઉપરી અમલદાર વાઇસિરોય અને ગવર્નર જનરલ છે અને તે પોતાની કારભારી મંડળીથી રાજ્ય ચલાવે છે. એના હાથ નીચેના અમલદારો જુદા જુદા પ્રાંત પર અમલ ચલાવે છે. મદ્રાસ, મુંબઈ અને બંગાળા ઈલાકામાં ગવર્નર અમલ ચલાવે છે અને તેને મદદ કરવાને ચાર એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલના સભાસદ અને ત્રણ **દેશી પ્રધાનો** હોય છે. કેટલાક વિષયો જેવાકે મ્યુનિસિપલ કામો, લોકલબોર્ડ કામો, કેળવણીખાતું, આબકારીખાતું, આરોગ્યખાતું વગેરે પ્રધાનોને સોંપવામાં આવ્યા છે અને તેઓ એ ખાતા બાબત ગવર્નર સાહેબને સલાહ આપે છે. અસલની માફક દરેક ગવર્નરને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવાને એક **લેજીસ્લેટીવ કાઉન્સીલ** હોય છે. મુંબઈની કાઉન્સિલાં સભાસદોની સંખ્યા ૧૧૧, મદ્રાસની કાઉન્સીલમાં ૧૧૮ અને બંગાળાની કાઉન્સીલમાં ૧૨૫ છે. આ ત્રણ ઈલાકા સિવાયના બીજા પ્રાંતો જેવાકે સંયુક્ત પ્રાંત, પંજાબ, બિહાર અને ઓરિસા, મધ્યપ્રાંતો, આસામ અને બ્રહ્મદેશ તેના ઉપરી પણ ગવર્નર કહેવાય છે. તેમને પણ મદદ કરવાને એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલ અને લેજીસ્લેટીવ કાઉન્સીલ ( કારોબારી સભા અને કાયદા બાંધનારી સભા ) હોય છે. આ ગવર્નરોની નીમણુક વાઇસરોય સાહેબની ભલામણ પરથી નામદાર શહેનશાહ કરે છે. દિલ્હી, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, અંદામાન અને નિકોબાર અને બલુચિસ્તાનમાં ચીફ કમિશ્નર રાજ્ય કરે છે. એ ચીફ કમીશ્નરને મદદ કરવા કારભારી મંડળ હોતું નથી. દરેક પ્રાંતના જીલ્લામાં ભાગ પાડેલા છે અને તે દરેક ઉપર કલે-

કટર નીમવામાં આવે છે. જીલ્લાઓના સમુહ પાડી દેશના ભાગ કરેલા છે અને એવા દરેક કમિશ્નરના હાથ નીચે હોય છે. ગુજરાતમાં પાંચ જીલ્લા છે અને તેના ઉપર કમિશ્નર છે. નવા રીફોર્મ ઍક્ટની રૂએ વાઇસિરોય અને ગવર્નરોની એકઝીક્યુટીવ કાઉન્સીલમાં દેશીઓ નીમવામાં આવે છે તેમજ જે પ્રધાનો નીમવામાં આવે છે તે પણ બધાજ દેશી હોય છે.

હિંદુસ્તાનનો ⅖ ભાગ દેશી રાજાઓના હાથ નીચે છે અને તે બધાની દેખરેખ સરકાર રાખે છે. મોટાં દેશી રાજ્યો જેવાંકે વડોદરા, મ્હૈસુર, નિજામ અને કાશ્મિર એમાં વાઇસિરોય તરફથી રેસીડન્ટ રહે છે. તે રાજાઓને સલાહ આપે છે અને દેખરેખ રાખે છે. જે મોટા મોટા રાજ્યોના સમુહ છે જેવાંકે રજપુતાના એજન્સી, મધ્ય હિંદ એજન્સી અને બલુચિસ્તાન એજન્સી, તે પર દેખરેખ રાખવાને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ત્યાં રહે છે. ઇલાકામાં જે નાનાં રાજ્યો હોય છે તેની દેખરેખ રાખવાને ગવર્નર તરફથી એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર રહે છે. જેવી રીતે કે કાઠિઆવાડમાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર રહે છે. છેક નાનાં રાજ્યો જેવાં કે ખંભાત, સચીન, વાંસદા, રેવાકાંઠા વગેરે તેની દેખરેખ કલેકટર રાખે છે અને તે કલેકટર પોલીટીકલ એજન્ટ ટુધી ગવર્નર કહેવાય છે સચીન, વાંસદા અને ધરમપુર સુરતના કલેકટરના હાથ નીચે છે. ખંભાત ખેડાના કલેકટરના હાથ નીચે છે.

હિંદુસ્તાનનો જે ભાગ સરકારની સીધી દેખરેખ નીચે છે તેમાં પ્રાંતો નીચે પ્રમાણે છે. દિલ્હી, સંયુક્તપ્રાંતો, બિહાર અને ઓરિસા, બંગાળા, આસામ, બ્રહ્મદેશ, પંજાબ, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત બલુચિસ્તાન અને અજમેર સિંધુ ગંગા નદીના મેદાનમાં આવેલા છે. મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલાકો, મદ્રાસ ઇલાકો અને કુર્ગ દક્ષિણમાં આવેલા છે. અંદામાન અને નિકોબાર બેટો બ્રહ્મદેશ પાસે આવેલા છે.

## दिल्ही प्रांत.

દિલ્હી નામનો નાનામાં નાનો નવો પ્રાંત ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં બનાવવામાં આવ્યો હતો ( અસલ એ પંજાબ પ્રાંતનો ભાગ હતો )

તેજ વખતે હિંદુસ્તાનની રાજધાની કલકત્તાથી બદલી દિલ્હી ઠરાવવામાં આવી હતી. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૫૫૭ ચો. મા. છે અને તેની વસ્તી ૪,૮૬,૭૪૧ છે. એનું મુખ્ય શહેર **દિલ્હી** ( ૩,૦૩,૦૦૦ ) જમના નદીના જમણા કિનારા પર મુસલમાનોની છેલ્લી રાજધાનીનું નગર હતું. આ શહેર અને તેની પાસેની જગા **હસ્તિનાપુર** જુદે જુદે નામે છેક પાંડવ કૌરવના વખતથી ઈતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. હાલનું દિલ્હી મોગલ બાદશાહ શાહજહાનના વખતમાં બંધાએલું કહેવામાં આવે છે. એમાં જુમામસજીદ, મોતીમસજીદ, બાદશાહી મહેલો, કુતુલ મિનાર વગેરે જોવા લાયક મકાનો છે. આગલા દિલ્હી શહેરનાં ખંડેરો આજુ-બાજુ હજુ જોવામાં આવે છે. અહીંની શેતરંજી તથા માટીનાં વાસણ વખણાય છે. એ પ્રાંતના ઉપરી ચીફ કમીશનર છે. વાઇસરોય સાહેબ ઉનાળા સિવાય વર્ષના બીજા ભાગમાં અહીં રહે છે.

## आग्रा અને अयोध्याना संयुक्त प्रांतो.

આ પ્રાંતનું અસલ નામ વાયવ્ય પ્રાંત હતું પણ જ્યારે ઈ.સ. ૧૯૦૧ માં પંજાબની સરહદ પર નવો વાયવ્ય પ્રાંત કાઢયો ત્યારે એનું નામ બદલી આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુકત પ્રાંતો રાખ્યું. ઈ.સ. ૧૮૭૭ માં આગ્રા અને અયોધ્યા પ્રાંતને માટે એક લેફટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણુક કરવામાં આવી ત્યાં સુધી એ બે પ્રાંતોની વ્યવસ્થા જુદી હતી. હાલ આ પ્રાંતના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર કહે છે.

આ બંને પ્રાંતો કાંપના વિશાળ મેદાન છે. ફકત ઉત્તર ભાગ જે તરફ તેરાઈના જંગલ આવેલા છે. તે ભાગનાં હવા પાણી સારાં નથી. દક્ષિણનો મેદાનનો ભાગ ખેતીવાડીને અનુકુળ છે અને લોકોની સુખાકારી તે ભાગમાં સારી છે આજ કારણને લીધે એ ભાગમાં રહેનારા લોકો મજબુત અને કદાવર છે. એમાં **હરદ્વાર, બદરીનાથ, કેદારનાથ** અને **ગંગોત્રી** ઉત્તરમાં હિંદુઓનાં જાત્રાનાં સ્થળ છે. લોકો હિંદી, ઉર્દુ અને બિહારી ભાષા બોલે છે. એ દેશમાં મુખ્ય પાક ઘઉં, બાજરી, કપાસ, તુવેર, ગળી અને અફીણ છે.

**અલાહબાદ** (૧,૫૬,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. એનું અસલ નામ પ્રયાગ છે. અકબર પાદશાહે એનું નામ બદલી અલાહાબાદ રાખ્યું હતું. જ્યારે ગુરૂ કુંભ રાશીમાં જાય છે ત્યારે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે અને ત્યારે પાંચ સાત લાખ સાધુ અહીં ભેગા થાય છે.

**બનારસ (વારાણસી) અથવા કાશી** (૨,૦૦,૦૦૦) ગંગા નદીના કિનારા પર જાત્રાનું મોટું ધામ છે. અહીં કાશી વિશ્વેશ્વરનું મોટું દેરૂં છે. એ શહેર પીત્તળના વાસણ માટે ઘણું પ્રખ્યાત છે. હજુ કેટલીક સારી સંસ્કૃત પાઠશાળા ત્યાં છે અને બ્રાહ્મણો ત્યાં ભણવા જાય છે. હિંદુ યુનીવરસીટીની મોટી પાઠશાળાઓ અહીં છે.

**કાનપુર** (૨,૧૩,૦૦૦) આ શહેર અનાજના વેપાર, સુતરાઉ તથા ગરમ કાપડની મીલો તથા ચામડાના સામાનો માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં તંબુ બનાવવાનું એક મોટું કારખાનું છે. મેમોરીઅલ બાગ જોવા લાયક સ્થળ છે.

**આગ્રા** (૧,૮૬,૦૦૦) જમના નદી પર અકબર અને શાહજહાનના વખતમાં હિંદુસ્તાનનું રાજનગર હતું. અહીં શાહજહાનનો બંધાવેલો દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ પામેલો **તાજમહાલ** છે. એ રોજાનું કામ આરસનું છે અને આજે પણ જાણે હમણાંનો બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે.

**દહેરાદુન** (૨૮,૦૦૦) જંગલ ખાતાની કોલેજને માટે પ્રખ્યાત છે. એ ૨૩૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે અને હવા ઘણીજ સારી છે. રેલ્વે ત્યાં સુધી ગયેલી છે.

**નૈનીતાલ** કમાઉન પ્રાંતમાં દરીઆની સપાટીથી ૬,૫૦૦ ફુટ ઉંચું એક સુંદર સરોવર પર આવેલું છે. ઉનાળામાં આ પ્રાંતનો ગવર્નર અહીં રહે છે.

**રૂરકી** હરદ્વાર પાસે ઇજનેરી ખાતાની કોલેજ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

**અલિગઢ** (૬૫,૦૦૦) આગ્રાની ઉત્તરે મુસલમાની મોટી કોલેજ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

**મથુરા** (૬૦,૦૦૦) આગ્રા પાસે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને લીધે પવિત્ર ગણાય છે. મથુરા પાસે આવેલું **વૃંદાવન** (તુળસીનું વન) એ પણ હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થાન છે.

**બરેલી** (૧,૨૭,૦૦૦) રોહિલખંડમાં મોટું શહેર છે. અફઘાનોની રોહીલા નામની જાતે એ ભાગ જીતી લઈ તેમાં વાસ કર્યો હતો.

**લખનૌ** (૨,૪૪,૦૦૦) અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર ગોમતી પર આવેલું છે. એ દેશ ઈ. સ. ની બારમી સદીથી ૧૯ મી સુધી મુસલમાનોના હાથમાં હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં અંગ્રેજ સરકારે એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું હતું.

**મોરાદાબાદ** (૮૩,૦૦૦) મોટું શહેર રામગંગા પર આવેલું છે. પીતળના કલાઇ દીધેલા વાસણ માટે પ્રખ્યાત છે.

**મસુરી** હવા ખાવાનું સ્થળ નૈનીતાલની ઉત્તરે આવેલું છે.

**ઝાંસી** (૫૬,૦૦૦) મોટું રેલ્વે જંકશન છે, ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો આપી અંગ્રેજ સરકારે સિંધીઆ સરકાર પાસેથી આ શહેર લીધું હતું.

**દેશી રાજ્યોઃ—રામપુર** નામનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય રોહીલખંડમાં આવેલું છે. એનું મુખ્ય શહેર **રામપુર** ખેસ, દુપટ્ટા અને ચાદરને માટે વખણાય છે. **બનારસ** નામનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૯૧૧માં જે ભાગ બનારસના બાદશાહી કુટુંબ પાસે હતો તેનું બનાવવામાં આવ્યું છે. શહેર એ રાજ્યનો ભાગ નથી. **ગઢવાલ**નો રાજા રજપુત છે. એ રાજ્ય છેક હિમાલયમાં આવેલું છે અને તેનું મુખ્ય શહેર **તરી** છે.

## बहार અને ओरिसा.

સંયુક્ત પાંતોની પૂર્વે આવેલો આ પ્રાંત **બહાર, ઓરિસા** અને **છોટાઉદેપુર**નો બનેલો છે. અસલ એ ત્રણે બંગાળા ઇલાકાના ભાગ ગણાતા હતા પણ ઇ. સ. ૧૯૧૧માં એ ત્રણને બંગાળાથી છુટા પાડી નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. બહાર ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ઓરિ-

સાનો મહા નદીનો ભાગ પણ ફળદ્રુપ છે, પણ છોટા ઉદેપુરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ડુંગરોનો ભાગ છે. બહારનામ વિહાર ( મઠ ) પરથી પડયું છે. એ નામ બતાવે છે કે એક વખતે અહીં બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાયલો હતો. પ્રાચીન ઈતિહાસમાં જે મગધનું રાજ્ય લખેલું છે તે આ બહાર પ્રાંત છે. મુખ્ય પાક ચોખા, ગળી અને અફીણ છે. હાલ એ પ્રાંત પર પણ ગવર્નર અમલ ચલાવે છે, અને અહીંનો પહેલો ગવર્નર લૉર્ડ સિંહા દેશી હતો.

**પટણા** ( ૧,૨૦,૦૦૦) શહેર શોણ, ગોગ્રા અને ગંડકી નદીના સંગમ પર આવેલું છે. મગધ દેશની રાજધાની પાટલીપુત્ર તે આ શહેર છે.

**દરભંગા** (૬૨,૦૦૦) મોટું શહેર તેલીબીઆં, ઘી અને સાગના લાકડાના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં દરભંગાના મહારાજની મોટી જમીન (૨૪૦૦ ચો. મા.) આવેલી છે.

**ગયા** (૬૮,૦૦૦) જાત્રાનું ધામ પટણાની દક્ષિણે ૬૩ માઇલ પર આવેલું છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરો જોવામાં આવે છે. અહીં પીપળાના ઝાડ નીચે શ્રી ગૌતમબુદ્ધને જ્ઞાન થયું હતું.

**કટક** (૫૧,૦૦૦) ઓરીસાનું મુખ્ય શહેર મહા નદી પર છે એ કલકત્તાથી મદ્રાસ જવાની રેલ્વે પર છે.

**પુરી** ( ૪૯, ૦૦૦ ) પૂર્વ કિનારા પર કટકની દક્ષિણે ૫૩ માઇલ પર શ્રી જગન્નાથજીની જાત્રાને માટે પ્રખ્યાત છે. ઓરીસાના લોકો ઉર્વ ભાષા બોલે છે અને બિહારીથી જુદા પડે છે. નહેરોને લીધે એ પ્રાંતમાં ખેતી સારી છે.

**રાંચી** ( ૨૬,૦૦૦ ) છોટા ઉદેપુરના ઉચ્ચ પ્રદેશનું મુખ્ય શહેર છે. એ પ્રાંતમાં સંતાલ અને ગોંડની વસ્તી છે. એ આખો પ્રાંત કોલસાની ખાણો માટે પ્રસિદ્ધ છે રાંચી ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવવાને લીધે હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

**સાકચી** ( જમશેદપુર ) આગળ તાતાનું પ્રસિદ્ધ જંગી લોઢાનું

કારખાનું છે. આ પ્રદેશમાં આવેલું શિખર પારસનાથ (૪,૫૦૦ ફુટ) જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે.

## बंगाळा इलाको.

બહારની પૂર્વે આ ઇલાકો આવેલો છે. ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં આ પ્રાંતના પંદર જિલ્લા લઈ આસામમાં ઉમેરી તેનો પૂર્વ બંગાળા અને આસામ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો પણ ઈ.સ. ૧૯૧૧ થી તે પંદર જિલ્લા પાછા બંગાળામાં ઉમેરી તેનો બંગાળા ઇલાકો બનાવ્યો અને બહાર, ઓરીસા અને છોટા ઉદેપુરનો જુદો પ્રાંત બનાવ્યો. આખા હિંદુસ્તાનમાં આ ઘાડી વસ્તીવાળો (૪,૭૫,૦૯૦૦૦૦) મુલક છે. ગંગા નદીના મુખ આગળ સુંદર વન નામનું જંગલ છે અને તેમાંની સુંદર નામની વનસ્પતિ પરથી તેનું નામ પડયું છે. આ દેશનો મુખ્ય પાક સણ, ચોખા, તેલીબીઆં અને ખનિજ કોલસા છે. દુનિઆમાં વધારેમાં વધારે સણ અહીં થાય છે. જેમ મુંબઇ ઇલામાં કાપડની મીલો છે તેમ અહીં ઠામ ઠામ સણની મિલો છે. આ પ્રદેશ દરિઆ કનારા પર હોવાને લીધે ભેજવાળો છે.

**કલકત્તા** (૧૨,૬૩,૦૦૦) શહેર ઇલાકાની રાજધાની હુગલી નદી પર છે અને દરીઆથી ૮૬ માઇલને અંતરે છે. એને "મહેલોનું" શહેર પણ કહે છે. હુગલીના જમણા કિનારા પર આવેલું હૌરા પણ કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. ઇ. સ. ૧૬૮૭ માં અંગ્રેજ લોકોએ જ્યારે પોતાનું સંસ્થાન અહીં સ્થાપ્યું ત્યારે એ પણ મુંબઈની માફક નાનું ગામડું હતું. શહેર મોટા વેપારનું સ્થળ છે ને અહીં સણની મીલો છે. આ બંદરેથી સણ ચામડાં અફીણ, ચોખા અને ગળી બહાર દેશ જાય છે.

**નદ્યા** જુના વખતમાં સંસ્કૃત પાઠશાળાને માટે પ્રખ્યાત હતું. ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ બંગાળા જીત્યો ત્યાં સુધી એ બંગાળાની રાજધાની હતું. બંગાળાના વૈષ્નવોનો મોટા ગુરૂ ચૈતન્યની આ જન્મભૂમિ છે.

**પ્લાસી** કલકત્તાની ઉત્તરે ભાગીરથી નદી પર ગામડું છે. અહીં લૉર્ડ ક્લાઇવે મોટી જીત મેળવી બંગાળાનો કબજો લીધો.

**ઢાકા** (૧,૧૭,૦૦૦) બ્રહ્મપુત્રાના ફાંટા પર આવેલું શહેર છે. એ પૂર્વ બંગાળા પ્રાંતની રાજધાની હતી. એ શહેર જુના વખતથી મલમલને માટે પ્રખ્યાત છે. અસલ નવાબોનો વખતમાં નવાબોની રાજધાની હતી.

**ચિન્સુરા** વલંદાને તાબે હતું. તે ઈ.સ. ૧૮૫૫ થી અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

**શ્રીરામપુર** ( ૪૫૦૦૦ ) એક વખતે ડેનમાર્કને તાબે હતું. શહેરમાં મિલો છે અને શહેર રેશમી અને સુતરાઉ કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

**ચિતાગોંગ** પૂર્વ બંગાળાનું બંદર છે.

**ચંદ્રનગર ચિન્સુરાની** દક્ષિણે હજુ ફ્રાન્સને તાબે છે.

**દાર્જીલીંગ** છેક ઉત્તરે સિક્કિમ પાસે હવા ખાવાનું સ્થાન ૭૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે. બંગાળાના ગવર્નર ઉનાળામાં ત્યાં મુકામ રાખે છે. એની આજુબાજુ આવેલા ડુંગરોના ઢાળપર ચા પુષ્કળ થાય છે.

**બનકુરા** અને **રાણી ગજ** કોલસાની ખાણને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

## देशी राज्यो.

બંગાળામાં ઉત્તરમાં **કુચબિહારનું** અને પૂર્વમાં **ટિપેરાનું** એવા બે નાનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. કોચ નામના લોકોએ પહેલું રાજ્ય જીત્યું હતું તેથી તે કુચબિહાર નામે ઓળખાય છે. તેની મુખ્ય નિકાસ સણ, તમાકુ અને સાગ છે. **સિક્કિમનું** નાનું રાજ્ય નેપાળની પૂર્વે આવેલું છે અને ટિબેટના રસ્તા પર હોવાને લીધે અગત્યનું રાજ્ય છે.

## आसाम.

આસામ નાના પ્રાંત પર પણ ગવર્નર અધિકારી છે. ઈ.સ. ૧૮૭૪ માં બંગાળાનો કેટલોક ભાગ લઈ આસામનો નવો પ્રાંત

બનાવવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં બંગાળાના પંદર જિલ્લા આસામમાં ઉમેરી પૂર્વ બંગાળા અને આસામનો જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં નામદાર શહેનશાહે દિલ્હીમાં દુરબાર ભર્યો ત્યારે આસામને પૂર્વ બંગાળાથી છુટો પાડી ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે મુકયાનું જાહેર કર્યું હતું. ઈસ. ૧૯૧૯ ના નવા રીફોર્મ ઍકટની રૂએ ત્યાં હાલ ગવર્નર મુખ્ય અધિકારી છે.

આ પ્રદેશ ડુંગરનો અને પુષ્કળ વરસાદનો છે. આસામ ચાના બગીચાને માટે પ્રસિદ્ધ છે અને એ બગીચાનો વિસ્તાર ૩,૫૫,૦૦૦ એકર છે. બીજા પાકો ચોખા, સણ, લાખ, રાય અને રબર છે. કેટલાક ભાગમાંથી કેરોસીન તેલ પણ નીકળે છે. અહીં માત્ર બેજ ઋતુ છે–શિઆળો અને ચોમાસું. અહીં જેટલો વરસાદ આખી દુનિયામાં બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ પડતો નથી. ચેરાપુંજી ખાસીઆ ડુંગર પર ૪,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. ત્યાં સરાસરી વરસાદ ૫૦૦ ઇંચ છે અને એક વખતે ૯૦૦ ઇંચ વરસાદ પડયો હતો. અહીંના ડુંગરમાંથી કોલસા પણ નીકળે છે અને તે બંગાળામાં મોકલવામાં આવે છે. **સિલહટ્ટ** (૧૪,૦૦૦) આસામનું મુખ્ય શહેર છે. **શીલોંગ** ખાસીઆ ડુંગર પર ગવર્નરનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. **ગોહત્તી** કામરૂપ દેશની રાજધાની હતી ને હાલ વેપારનું મથક છે. **કાચાર** ચાના બગીચા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રાંતમાં **મણિપુરનું** દેશી રાજ્ય છે. રાજ્ય ફળદ્રુપ છે અને મુખ્ય પાક ચોખા છે. આ રાજ્યની મુખ્ય નિકાસ ટટ્ટુ, રેશમ, મીણ, ચા, હાથીદાંત અને રબર છે.

## બ્રહ્મદેશ.

બ્રહ્મી લોકોનો દેશ જોકે હિંદુસ્તાનનો ભાગ નથી પણ હિંદના સામ્રાજ્યનો ભાગ છે. લોકોના રીત રીવાજો વગેરે હિંદુસ્તાનના લોકોથી તદન જુદા પડે છે. આ પ્રાંત ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં ચીફ

કમિશનરની દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યો હતો અને ઈ.સ. ૧૮૮૭ થી એના ઉપરી તરીકે લેફટેનન્ટ ગવર્નર હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૨ થી એના ઉપરી તરીકે ગવર્નર છે. આ એક મોટો પ્રાંત મુંબઈ ઈલાકાથી સવા ગણો છે. ઈ.સ. ૧૮૨૬ માં પહેલા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે **આરાકાન** અને **ટિનાસરીમ** પ્રાંતો અંગ્રેજ સરકારને મળ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૫૨ માં બીજો વિગ્રહ ચાલ્યો તે વખતે પેગુ પ્રાંત ખાલસા કર-કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારથી એ ત્રણ પ્રાંતો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશને નામે નામે ઓળખાવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં ત્રીજા બ્રહ્મી વિગ્રહને અંતે **સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ** અને **શાન** સંસ્થાન બ્રિટિશ મુલકમાં જોડી દેવામાં આવ્યાં છે.

આ દેશમાં પહાડો એક બીજાને સમાંતર ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે અને વચલો ખીણનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે. વરસાદ અને તાપને લીધે પહાડો પર ધાડું જંગલ છે અને ઈમારતી લાકડું જંગલમાં થાય છે. ખેતીનો મુખ્ય પાક ચોખા છે અને હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ વખતે એ રંગુનના ચોખા હજારોની જીંદગી બચાવે છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મોંગોલિઅન જાતનો છે અને લોકો બૌદ્ધધર્મ પાળે છે. બૌદ્ધધર્મના ગુરૂઓ શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે અને કેળવણી આપે છે તેથી ત્યાંના સ્ત્રી અને પુરૂષમાં કેળવણી પામેલાની સંખ્યા વધારે છે. એ દેશમાં મુખ્ય નદી **ઈરાવદી, સીતાંગ** અને **સાલ્વીન** છે. ઈરાવદીના મુખ્ય આગળ વિશાળ ચગાનો પ્રદેશ છે. માંડલેની ઉત્તરના ડુંગરમાં માણેકની ખાણો છે. ઇરાવદી પાસેના પ્રદેશમાંથી અંબર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વળી એજ નદીની ખીણમાં **કેરોસીન** તેલ પુષ્કળ નીકળે છે. જમીનમાં કુવા ખોદવામાં આવે છે, અને પાણીની માફક તેમાંથી તેલ બહાર કાઢવામાં આવે છે. **ટિનાસરીમ**માંથી કલાઈ પુષ્કળ નીકળે છે.

**રંગુન** (૩,૪૦,૦૦૦) બ્રહ્મદેશનું મુખ્ય શહેર રંગુન નદી ૪૨ દરીઆથી ૨૧ માઈલ પર આવેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં આ મોટું બંદર ગણાય છે. અહીંથી સાગ અને ચોખા પુષ્કળ ચઢે છે.

**માંડલે** ( ૧,૪૬,૦૦૦ ) ઈ.સ. ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશના રાજાની રાજધાની હતી. એ શહેર ઇરાવદીના કિનારા પર રંગુનથી ૮૬૩ માઇલને અંતરે આવેલું છે.

**આકિઆબ** આરાકાનનું અને **મુલમૈન** ટિનાસરીમનું મુખ્ય શહેર છે. મુલમૈન ઉપરથી ત્યાંનું સાગ મોલમીન કેહવાય છે. એ સાગ ઘણુંજ સફાઇ વાળું અને ગાંઠા વગરનું છે અને તેથી એના પર પોલીશ સારૂં થાય છે. બારી બારણાં માટે ખાસ આજ સાગ વપરાય છે.

**બાસીન** શહેર બાસીન નદીની બંને બાજુ પર દરીઆથી ૮૦ માઇલ પર આવેલું છે. અહીં સુધી મોટી આગબોટો આવે છે.

## अंदामान અને निकोबार.

આ બંને ટાપુઓ નાના ટાપુઓના સમુહ છે. એ એક ચીફ કમીશનરની દેખરેખ નીચે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદીઓને અંદામાનમાં રાખવામાં આવે છે. બે વર્ષ ઉપર ત્યાં કેદીઓને ન મોકલવા એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું પણ હવે પાછા ત્યાં મોકલવામાં આવે છે. મુખ્ય બંદર **પોર્ટબ્લેર** છે. અહીં **લૉર્ડ મેયો** નામના ગવર્નર જનરલને ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં કોઈ કેદીએ મારી નાખ્યા હતા. ત્યાંના અસલ વતનીઓ તદનજ જંગલી અવસ્થામાં છે. ટાપુની મુખ્ય નિકાસ સાગ અને વાંસ છે.

**નિકોબાર** નાના ૨૦ ટાપુનો સમુહ છે. ત્યાં નાળીએરી પુષ્કળ છે અને તેથી વેપાર કોપરાં અને કાથાના દોરડાનો છે. આ ટાપુ પહેલાં ડેન્માર્કને તાબે હતા પણ ઈ. સ. ૧૮૬૯ થી અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

## मद्रास इलाको.

મંદ્રાસ ઇલાકો અંગ્રેજ સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો પ્રાંત છે. જુના વખતમાં આ ઇલાકામાં ઘણાં દેશી રાજ્યો હતાં. તેલુગુ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં તૈલંગણનું રાજ્ય, તામીલ ભાષાવાળા ઉત્તર ભાગમાં ચૌલ અને દક્ષિણમાં પાંડયનું રાજ્ય, કાનડી ભાષાવાળા પ્રદે-

શમાં વિજયનગરનું રાજ્ય અને મલયાલમ ભાષાવાળા પ્રદેશમાં ચેરાનું રાજ્ય હતું.

હાલ એના ઉત્તર સરકાર, કર્ણાટક અને મલબાર એવા ત્રણ વિભાગ છે અને એ ભાગો અંગ્રેજ સરકારને કકડે કકડે મળ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં કર્નલ ક્લાઈવે ફ્રેન્ચ પાસેથી ઉત્તર સરકાર લીધો. સેલમ, મલબાર અને મદુરા ટીપુ સાથેના પહેલા વિગ્રહને અંતે ઈ. સ. ૧૭૯૨ માં મળ્યા. કર્ણાટકના બેલ્લારી અને કડપા નિઝામ પાસેથી ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં મળ્યાં. લૉર્ડ વેલેસ્લીએ કર્ણાટક, કાનડા, કોઈંબટુર અને તંજાવર ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં લીધા.

આ ઈલાકાની ત્રણ બાજુએ દરીઓ છે પણ એક પણ સારૂં બંદર નથી. મદ્રાસનું બંદર છે પણ તે કૃત્રિમ છે અને તદનજ ખુલ્લું છે. એ ખુલ્લું હોવાને લીધે યુરોપના મહાન વિગ્રહ વખતે જર્મન આગબોટ એમડન બારામાં નુકસાન કરી ગઈ હતી.

વિષુવવૃતની પાસે હોવાને લીધે આ ઈલાકાની હવા ગરમ છે પણ દરીઓ નજીક હોવાથી અતિશય ગરમી કે ઠંડી જોવામાં આવતી નથી. લોકો દ્રાવીડ શાખાના છે એટલે કે આર્યો આવી હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા તે અગાઉના છે. એ લોકોનો રંગ શામળો છે અને તદનજ જુદા પડે છે. અહીંની ખેતીની પેદાશ ચોખા, તમાકુ, શેરડી, રૂ અને ગરમ મસાલો છે. પશ્ચિમ ઘાટ પર અને નીલગિરિ પર ચા, બુંદ અને સિંકોના થાય છે. પરદેશનો વેપાર કોકોનાડ (ગોદાવરીના મુખ આગળ), મદ્રાસ, તુતિકોરીન, કોચીન અને કલીકટ વગેર બંદરો મારફત ચાલે છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે.

**મદ્રાસ** (૫,૨૩,૦૦૦) ઈલાકાની રાજધાની કોરોમાંડળ કિનારા પર આવેલું છે. ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં એ શહેર સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. શહેર ચોખ્ખું છે અને ભરતી વખતે ગટરોમાં પાણી ફરી જવાથી સાફ થઈ જાય છે શહેરમાં રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ બને છે અને રૂપાનું નકસી કામ સારૂં થાય છે. મુખ્ય નિકાસ બુંદ રૂ, ચોખા, ગળી, ગરમ મસાલો, ચા અને તંબાકુ છે.

**ત્રિચિનાપોલી** (૧,૨૦,૦૦૦) કાવેરી પર લશ્કરી છાવણી છે. બીડી અને જવાહીરના દાગીના માટે આ શહેર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઘણું જુનું શહેર છે અને ચોલારાજ્યની રાજધાની હતું.

**ઉત્તાકામંડ** નીલગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ૭૫૦૦ ફુટની ઉંચાઇએ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઉનાળામાં મદ્રાસના ગવર્નર ત્યાં રહે છે. અહીં જે માણસને હડખાયું કુતરૂં કરડયું હોય તેની સારવાર કરવાને ઔષધશાળા છે.

**તંજાવર** (૫૭,૫૦૦) શહેર તથા તેજ નામનો પ્રદેશ શિવાજીના ભાઇએ જીત્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં લોર્ડ વેલેસ્લીએ એ મુલક બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડી દીધો હતો. અહીંની ગાનારીઓ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસીદ્ધ છે ને દરેક મોટા તમાશા વખતે તેનો નાચ રાખવામાં આવે છે.

**શ્રીરંગમ** (૨૩,૦૦૦) કાવેરીના એક ટાપુ પર વિષ્ણુના વિશાળ સુંદર દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે અને રામાનુજ સંપ્રદાયવાળાની જાત્રાનું મુખ્ય સ્થાન છે.

**મદુરા** (૧,૩૯,૦૦૦) જુના કાળમાં બનેલાં મહાદેવનાં વિશાળ દહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે. આગળ આ શહેર પાંડયની રાજધાની હતું.

**માંગલોર** (૪૦,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર બંદર છે. આ શહેર પરથી વિલાયતી નળીઆં માંગલોરી કહેવાય છે, કારણ કે તે અહીં બને છે. શહેરમાં સારા છાપખાના છે. ગુંદ, ખારી માછલી વગેરે પરદેશ મોકલવામાં આવે છે.

**કેલિકટ** (૮૨,૦૦૦) મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. આ બંદરે વાસ્કો ડી ગામા પહેલો ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં ઉતર્યો હતો.

**મછલીપટ્ટણ** (૪૦,૦૦૦) કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ બંદર છે. મદ્રાસની પહેલાં અહીં અંગ્રેજોની કોઠી હતી.

આ ઇલાકાને લગતાં બે મોટાં દેશી રાજ્યો છે—**ત્રાવણકોર** અને **કોચીન**.

**ત્રાવણુકોરનું** દેશી રાજ્ય પહાડોવાળું દરીઆ કિનારા પર છે. દરીઆ કિનારા પર મુખ્ય પેદાશ નાળીએર અને સોપારી છે અને તેને લગતા કાથાના દોરડાં બનાવવાનાં ત્યાં કારખાનાં છે. પહાડોવાળા ઉચ્ચ પ્રદેશ પર ભુંદ, ચા, મરી અને એલચી થાય છે. **ત્રિવેંદ્રમ** રાજધાની બંદર છે.

કોચીનનું રાજ્ય ભરૂચ જિલ્લા જેવડું છે. અહીં પણ કિનારા પર નાળીએર અને પહાડો પર ભુંદ અને એલચી થાય છે. મુખ્ય શહેર **અર્નેકોલમ** છે.

કિનારા બે બેટ છે. **રામેશ્વર** હિંદુઓનું જાત્રાનું ધામ છે. જે બાર પ્રસિદ્ધ શિવલીંગ છે તેમાંના અહીં એક છે.

**લક્ષદ્વીપ** પરવાળાંના ટાપુઓના સમુહ છે અને મદ્રાસના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે છે. એ દરીઆ પર છે એટલે કુદરતી રીતે નિકાસ નાળીએર છે.

## कुर्ग.

આ નાનો પ્રાંત મ્હૈસુરની પશ્ચિમે આવેલો છે અને મ્હૈસુરનો રેસીડંટ આ પ્રાંતનો ચીફ કમીશ્નર છે. ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં આ નાનું રાજ્ય લોકોની વૃત્તિને અનુસરીને ખાલસા કર્યું હતું. અહીં પહાડો પર ભુંદ, એલચી અને ગરમ મસાલો થાય છે અને કિનારા પર નાળિએર થાય છે. મુખ્ય શહેર **મર્કારા** (૭,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉંચું છે.

## मुंबई इलाको.

તમે મુંબઈ ઇલાકાની સામાન્ય ભૂગોળ ચોથા ધોરણમાં શીખી ગયા છો તેમજ મુખ્ય ભાગો પણ શીખી ગયા છો. બીજા ભાગો જેવાકે દક્ષિણભાગ, મધ્યભાગ અને સિંધમાં મુખ્ય કયા કયા શહેરો છે તે શિખવાની જરૂર છે. તે અહીં આપેલા છે.

**મુંબઈ** (૧૧,૭૨,૦૦૦) શહેર ઇલાકાની રાજધાની છે. આ બેટ ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગલના રાજાએ ઇંગ્લંડના બીજા ચાર્લ્સ

રાજાને તેની રાણી કેથેરાઈનને કન્યાદાનમાં આપ્યો હતો. તે વખતે એ બેટમાં માત્ર દસ હજાર માછીની વસ્તી હતી અને તે સાત જુદા જુદા બેટ હતા. આ બેટની કંઈ ઉપજ ન હોવાને લીધે ઈ. સ. ૧૬૬૮ માં ઈંગ્લંડના રાજાએ વરસ દહાડે દસ પૌંડ ( રૂ. ૧૫૦ )માં ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનીને ભાડે આપ્યો હતો. કંપનીએ તેનું મુખ્ય સ્થાન બદલી મુંબઈ રાખ્યું ત્યારથી એ શહેરની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને આજે દુનિયાનાં મોટામાં મોટા શહેરોમાંનું અને પહેલા વર્ગના બંદરોમાંનું એક છે. મામાદેવી અથવા મુંબાદેવી પરથી આ શહેરનું નામ મુંબઈ પડયું છે.

બંદરનો વિસ્તાર લગભગ ૫ થી ૭ ચો. મા. છે. આસપાસ આવેલી પહાડી જમીન પવનના જુસ્સાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી બારાનું રક્ષણ કરે છે. પરદેશ જોડે મુંબઈનો વેપાર એક અબજ કરતાં વધારે રૂપીઆનો છે. એ ઉપરથી જણાય આવશે કે શહેર કેટલું મોટું વેપારનું સ્થાન છે. અહીં લગભગ સુતરના કાપડ વણવાની ૮૦ મીલો છે અને તે બધીજ મોટી છે. એની મ્યુનિસિપાલીટીની ઉપજ એક કરોડ રૂપીઆ કરતાં વધારેની છે. લોકોને ચોકખું પીવાનું પાણી પહોંચાડવા સારૂ વિહાર, તુળસી અને તાનસા તળાવો દૂર બાંધવામાં આવ્યાં છે અને નળે વતી શહેરમાં પાણી પુરૂં પાડવામાં આવે છે.

મુંબઈ સરકારની બધી વડી ઑફીસો અહીં છે અને ગવર્નર સાહેબ અહીં ડીસેંબરથી માર્ચ સુધી રહે છે.

**અમદાવાદ** ( ૨,૭૪,૦૦૦ ) ગુજરાતનું રાજનગર ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં ગુજરાતના સુલતાન અહમદશાહે વસાવ્યું હતું અને તેના નામ પરથી શહેરનું નામ અમદાવાદ રાખ્યું છે. વેપારમાં મુંબઈથી ઉતરતું બીજે નંબરે આ શહેર છે. અહીં મુસલમાની વખતનાં ઘણાં જુનાં જોવા લાયક મકાન છે—જુમામસજીદ, શાહઆલમનો રોજો, કાંકરીઉ તળાવ, શાહીબાગ, હઠીસીંગનું દેરૂં. શહેરમાં સુતરના કાપડ વણવાની ૬૦ મિલો છે. કિનખાબ અને રેશમી કાપડ માટે શહેર પ્રખ્યાત છે.

**સુરત** ( ૧,૧૮,૦૦૦) શહેર તાપી નદીના કિનારા પર આવેલું

છે. અહીં અંગ્રેજોની પ્રથમ કોઠી હતી. ઈ. સ. ૧૬૮૭ માં કંપની સરકારે મરાઠાઓના હુમલા તથા લૂટફાટને લીધે સુરત બદલીને મુંબઈ મુખ્ય સ્થળ રાખ્યું. રીતભાતમાં સુરતની વસ્તી ઘણી સુઘડ છે.

**પુના** મધ્ય વિભાગનું મુખ્ય શહેર દરીઆની સપાટીથી ૧૮૫૦ ફુટ ઉંચું છે. પેશ્વાના વખતમાં એ રાજધાનીનું શહેર હતું અને હાલ પણ ગવર્નર સાહેબ ચોમાસામાં ત્યાં રહે છે. ત્યાં મહાવિદ્યાલયો અને ઇજિનેરી કોલેજ છે. પાસે પર્વતી ડુંગર જોવા લાયક છે.

**લોનાવલા** બોરઘાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાંથી થોડે છેટે કાર્લાની ગુફા છે.

**નાશક** ( ૩૩,૪૦૦ ) શહેર નાશકરોડ સ્ટેશનથી ચાર માઇલિ દુર ગોદાવરી પર આવેલું છે. દર સિંહસ્થ વખતે અહીં મોટી જાત્રા ભરાય છે. નદીના ડાબા કિનારા પર **પંચવટી** નામનું પવિત્ર સ્થળ છે. એવું કેહવામાં આવે છે કે શ્રી રામચંદ્રજીએ વનવાસ વખતે અહીં મુકામ કર્યો હતો. નાશક પાસે ચાર માઇલ પર **દેવલાલી** હવા ખાવાનું સ્થળ છે. અહીંની હવા ઘણીજ સુકી છે તેથી ચોમાસામાં દરદીઓ ત્યાં જઇ રહે છે. વળી એ લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે.

**અહમદનગર** ( ૪૩,૦૦૦ ) ઇ. સ. ૧૪૯૪ માં અહમદનિજામશાહે વસાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અકબરના છોકરા મુરાદે આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ત્યારે ચાંદબીબીએ બહાદુરીથી બચાવ કર્યો હતો.

**મહાબળેશ્વર** સતારા જિલ્લામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં મુંબઇના ગવર્નર સર જૉન માલકમે સતારાના રાજા પાસેથી બીજાં ગામો આપી આ શિખર લીધું હતું.

**પંઢરપુર** શોલાપુર જિલ્લામાં શ્રી વિઠોબાની જાત્રાનું ધામ છે.

**બેલગામ** ( ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચુ ) દક્ષિણ ભાગનું મુખ્ય શહેર છે. એનું અસલ નામ "વેણુગ્રામ" છે કારણકે અહીં વાંસ પુષ્કળ થતા હતા. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર લશ્કરની છાવણી છે.

**બિજાપુર** દરીઆની સપાટીથી ૨૦૦૦ ફુટ ઉચું છે. એ મુસલમાની રાજધાની હોવાને લીધે ત્યાં ઘણાં જોવા લાયક જુનાં મકાનો છે. તેમાં સુલતાન મહમદનો રોજો ઘણો સુંદર છે. રોજાના ઘુમટનો વ્યાસ ૧૨૪ ફુટ અને બહારના ભાગમાં ઉંચાઈ ૧૯૮ ફુટ અને જાડાઈ ૧૦ ફુટ છે. પૃથ્વી પર મોટામાં મોટો ઘુમટ આ છે. વળી ત્યાં "મલિકે મેદાન" નામની ૨૮ ઇંચ વ્યાસની તોપ છે.

**રત્નાગિરિ** દરિઆ કિનારા પર આવેલું છે.

**માથેરાન** કોલાબા જિલ્લામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મુંબઇથી ૫૦ માઇલને છેટે નેરલનું સ્ટેશન છે ત્યાંથી એ શિખર પર રેલ્વે માર્ગે જવાય છે.

**કરાંચી** (૨,૧૫,૦૦૦) સિંધનું મુખ્ય શહેર અને મુંબઇથી ઉતરતું બંદર છે. ઈ. સ. ૧૭૨૫ અગાઉ આ જગા ઉપર શહેરજ નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આ શહેર આવ્યું ત્યારથી એની આબાદાની વધતી ગઈ. આ બંદરેથી પંજાબનો બધો ઘઉં યુરોપ જાય છે અને કેટલીક વખતે એટલો બધો ઘઉં આવે છે કે તેને સારૂ આગબોટો હોતી નથી. વરસાદ અહીં ૪ ઇંચથી વધારે હોતો નથી.

**હૈદ્રાબાદ** (૭૬,૦૦૦) ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં વસાવવામાં આવ્યું હતું અને ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં અંગ્રેજ સરકારના હાથમાં આવ્યું ત્યાં સુધી એ સિંધની રાજધાની ગણાતું હતું.

**એડન** બંદર અરબસ્તાનમાં આવેલું છે પણ તે મુંબઈ ઈલાકાનો ભાગ ગણાય છે.

મુંબઈ ઈલાકામાં ખૈરપુર સંસ્થાન સિંધમાં, **કચ્છનું રાજ્ય, કાઠિઆવાડનાં રાજ્યો, ખંભાત, વાંસદા, સચીન, ધરમપોર,** અને કોલ્હાપુરનાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે.

**કોલ્હાપુર** (૪૮,૧૦૦) કોલ્હાપુર રાજની રાજધાની છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું અને નાની શાખાનું રાજ અહીં હતું.

**ખૈરપુર** સંસ્થાન સિંધમાં મુસલમાની રાજ છે. એના રાજ્યકર્તા બલુચ જાતના મુસલમાન છે. એની મુખ્ય પેદાશ સુરોખાર, રૂ અને ઉન છે.

## मध्य प्रांतो अने वराड.

મુંબઈ ઈલાકાની પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ આવેલા છે. આ ભાગ અસલ ગોંડવાના નામે ઓળખાતો હતો કારણકે ગોંડ નામની અનાર્ય પ્રજાનાં અહીં રાજ્ય હતાં. વરાડ પ્રાંત નિજામના તાબાનો મુલક છે, પણ તે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કરજ પેટે અંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવ્યો હતો અને હાલ તેને મધ્ય પ્રાંતોમાં જોડી દેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતના ઉપરી પણ હાલ ગવર્નર છે. ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં નાગપુરનો છેલ્લો ભોંસલે રાજા વારસ વિના મરણ પામવાથી તેનો તાબાનો મુલક ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં કેટલોક ભાગ જુના વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી અને કેટલોક મદ્રાસ ઈલાકામાંથી લઈ મધ્ય પ્રાંત નામનો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં મધ્ય પ્રાંતોમાં વરાડ જોડવામાં આવ્યો. એમાંનો સંબલપુર પ્રાંત ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં બંગાળામાં જોડવામાં આવ્યો.

મધ્ય પ્રાંતોનો ⅔ ભાગ વિંધ્યા અને સાતપુડાને લીધે જંગલનો પ્રદેશ છે. બાકીનો ⅓ ભાગ રસાળ છે. વરાડ ઉચ્ચ પ્રદેશ ને કાળી જમીનનો પ્રદેશ છે તેથી ઘઉં અને રૂ ત્યાં પુષ્કળ થાય છે.

**નાગપુર** ( ૧,૫૦,૦૦૦ ) મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની ગવર્નરનું સ્થાન અને વેપારનું મથક છે. નાગપોરમાં મીલો છે અને તેમાં સુતરાઉ કાપડ બને છે. એ શહેરથી નવ માઈલ પર કામટીમાં લશ્કરી છાવણી છે.

**અકોલા** ( ૨૯,૦૦૦ ) અને ઉમરાવતી રૂના વેપારના મથક વરાડમાં છે.

**બરાનપુર** ( ૩૩૦૦૦ ) તાપી નદીના કિનારા પર રેશમી અને કસબી કાપડ માટે વખણાય છે.

**જબલપુર** ( ૧,૦૯૦૦ ) સાતપુડાની ઉતરે દરીઆની સપાટીથી ૧૩૦૦ ફુટ ઉચું મોટા વેપારનું મથક છે.

**પંચમઢી**માં ઉનાળામાં ગવર્નર રહે છે. એ ૩૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલું છે.

## अजमेर म्हेरवाडा.

આ નામનો નાનો પ્રાંત રજપુત સંસ્થાનમાં આવેલો છે. રજપુત સંસ્થાનનો એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ આ પ્રાંતનો ચીફ કમીશનર છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં સિંધિઆ સરકારની જોડે થયેલા તહનામાની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને અજમેર પ્રાંત મળ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૨૦ મ્હેરવાડા જીતી અજમેરમાં મેળવી દીધો હતો.

**અજમેર** (૧,૧૪,૦૦૦) પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર અને રજપુતાનાના એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલને રહેવાનું સ્થાન છે. એમાં ખાજા મુએઝીન-ઉદ-દીન ચીસ્તીની દરગાહ છે અને તેમના માનમાં છ દિવસનો મોટો મેળો ભરાય છે. રાજકુમારોને શીખવવાને સારૂ એક કોલેજ અહીં છે. પાસે **પુષ્કરજી** નામની પવિત્ર જગા છે.

## बलुचीस्तान.

આ પ્રાંત હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે આવેલો છે પણ ગવર્નર જનરલની દેખરેખ નીચે છે તેથી તેને હિંદના સામ્રાજ્યમાં દાખલ કરેલો છે. એમાં **બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન**, અને **કિલાત** અને **લાસબેલા** નામનાં બે નાનાં રાજ્યો અને બલુચિસ્તાન એજન્સીનાં રાજ્ય છે. આ નવો પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રાંતનો ચીફ કમીશ્નર તે આ ભાગમાં આવેલા રાજ્યોનો એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ છે.

આ પ્રાંત ઇરાની ઉચ્ચ પ્રદેશનો અને રણનો ભાગ છે. હવા ઘણીજ ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ઉષ્ણ છે.

**કવેટા** ( ૪૯,૦૦૦ ) ચીફ કમિશનરનું રહેવાનું સ્થળ બોલન ઘાટના ઉત્તર છેડાથી ૨૮ માઇલ પર દરીઆની સપાટીથી ૫૦૦ ફુટની

ઉંચાઈએ છે. સિંધના સક્કર શહેરથી કવેટા સુધી રેલ્વે છે.

**કિલાત** ખાનની રાજધાની ૬૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે. તે હિંદુસ્તાનની સરકારના તાબાનો રાજા છે.

## वायव्य सरहद्‌नो प्रांत.

આ નવો પ્રાંત ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં પંજાબનો વાયવ્ય ભાગ લઈ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની દેખરેખ નીચે છે અને એ ચીફ કમિશનર એમાંની એજન્સીઓ માટે એજન્ટ ટુધી ગવર્નર જનરલ છે. એમાં **દિર**, **સ્વાત**, **ચિત્રાળ**, **ખાઈબર** અને **કુરમ** વગેરે રાજ્યો આવેલાં છે. આ પ્રાંત પહાડી છે અને ખેતીની ઉપજ ઘઉં, જવ અને તેલીબીઆં છે.

**પેશાવર** ( ૯૪,૦૦૦ ) આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે અને એમાં લશ્કરની મોટી છાવણી છે.

**ડેરાઈસમાઇલખાન** ગોશાલ ઘાટમાં થઈને ગીઝની જવાના રસ્તા પર છે.

## पंजाब.

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોનુ વર્ણન રાજનગરથી શરૂ કરી એક પછી એક એમ પ્રાંત લીધા છે. પંજાબ આ ગણત્રીમાં છેલ્લો પ્રાંત છે અને દિલ્હીની પૂર્વે આવેલો છે. એમાં પાંચ નદીઓ આવેલી છે તેથી એનું નામ પંજાબ ( પંચ=પાંચ, અને આબ=પાણી ) પડ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧માં આમાંથી પાંચ જિલ્લા લઈ વાયવ્ય તરફના ડુંગરોના મુલકમાં ઉમેરી એક નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં શીખ વિગ્રહો પછી આ પ્રાંત ખાલસા કરવામાં આવ્યો અને ત્યારથી ચીફ કમિશનરની નીમણુક કરવામાં આવતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૫૯ પછીથી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની અને ઈ. સ. ૧૯૧૯ થી ગવર્નરની નીમણુક કરવામાં આવે છે.

આ પ્રાંતમાં જેટલી નહેરો છે તેટલી બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં

નથી તેથી ખેતીવાડી સારી છે અને મુખ્ય પાક દોઆબમાં (બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ દો=બે અને આબ=પાણી) થઉં છે. કાંગરાની ખીણુ ચાને માટે પ્રખ્યાત છે. લોકો શીખ ધર્મ માને છે. તેઓ મહેનતુ, અને મજબુત બાંધાના છે. લોકો લશ્કરમાં નોકરી કરે છે. અહીં મુખ્ય વેપાર ગરમ શાલોનો છે. એમાં સૉલ્ટરેન્જ નામનો મીઠાનો ડુંગર છે તેમાંથી ખોદી મીઠું કામમાં લેવામાં આવે છે.

**લાહોર** (૨,૨૯,૦૦૦) આ પ્રાંતનું રાજ્યમથક રાવી નદી પાસે આવેલું છે. શીખ વંશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીતસિંહનો મેહેલ, તથા તેની કબર એ બે ઘણાં જોવાલાયક મકાન છે. અકબરે થોડો વખત આ શહેરમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. અહીંથી થોડે છેટે **મિયાનમીર**માં લશ્કરી છાયણી છે.

**અમૃતસર** (૧,૬૦,૦૦૦) શીખ લોકોની જાત્રાનું મોટું ધામ છે. એક શીખ ગુરૂએ અહીં અમૃતસર તળાવ બંધાવ્યું હતું તે ઉપરથી શહેર અમૃતસર કહેવાય છે. તે તળાવ પર સુવર્ણ મંદીર (ગોલ્ડનટેમ્પલ) નામનું શીખ લોકોનું દેરૂં છે. શીખ લોકો ગ્રંથ સાહેબને પુજે છે. શહેર ગરમ શાલ, તથા રેશમી અને સુતરઉ કાપડના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

**પાણિપત**નું ઈતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલું મેદાન દિલ્હી અને અંબાલા વચ્ચે આવેલું છે.

**મુલતાન** (૮૬,૦૦૦) લશ્કરી છાવણીનું મથક છે.

**સીમલા** હિમાલયના એક ફાંટા ઉપર ૭,૨૦૦ ફુટ ઉંચાઇએ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. અહીં ઉનાળામાં ગવર્નર જનરલ રહે છે. પહેલા ગવર્નર જનરલ જે અહીં રહ્યા હતા તે લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ હતા. સીમલા સુધી રેલ્વેની સગવડ છે. સીમલાથી ૩૨ માઇલને છેટે **કસાવલી** છે અને તે હડખાયા જનાવરના કરડેલા દરદીના દવાખાના માટે પ્રસિદ્ધ છે.

**થાણેશ્વર** અંબાલાની દક્ષિણે ઐતિહાસિક શહેર છે. એની પડોશમાં મહાભારતમાં લખેલું **કુરૂક્ષેત્ર** છે.

સિઆલકોટમાં ક્રિકેટ રમવાનાં સારાં બેટ બને છે. અહીં ગુરૂ નાનકશાનું મંદીર છે.

પંજાબમાં **ભાવલપુર** અને **પતિઆળા** નામનાં બે મોટાં રાજ્યો છે. ભાવલપુર રાજ્ય મુસલમાની છે અને રણ સુધી ફેલાયલું છે. પતિઆળા શીખ રાજ્યોમાં મોટું અને ફળદ્રુપ છે. **ઝિંદ, નભા કપુર્થલા** એ બીજાં નાનાં શીખ રાજ્યો છે.

## देशी राज्यो.

બ્રિટિશ પ્રાંતોનો અનુક્રમ ઉપર બતાવ્યો છે. દેશી રાજ્યોમાં પહેલાં મોટાં રાજ્યો, અને પછી એજન્સી આપેલા છે. મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય **નિઝામનું** છે.

## निजामनुं राज्य.

મધ્ય પ્રાંતોની દક્ષિણે અને મુંબઇ ઇલાકાની પૂર્વે આ મોટું દેશી રાજ્ય આવેલું છે. ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેના એક સરદારે નિઝામ ઉલ મુલ્ક નામ ધારણ કરીને ઇ.સ. ૧૭૧૩ માં આ રાજ્ય પર સ્વતંત્ર રીતે અમલ કરવા માંડયો. આ મુસલમાની રાજ્ય છે પણ પૂર્વમાં તેલગુ, પશ્ચિમમાં દક્ષણી અને નૈઋત્યમાં કાનડી લોકો છે. મધ્ય ભાગમાં વસ્તી મુસલમાનની વધારે છે. આ રાજ્યનાં ખનિજો સોનું, હીરા અને કોલસા છે. **ગોવલકોંડા** હીરાને માટે એક વખતે પ્રખ્યાત હતું. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. પશ્ચિમના ભાગમાં ઘઉં અને રૂ થાય છે અને પૂર્વના ભાગમાં ચોખા થાય છે.

**હેદ્રાબાદ** (૪,૦૪,૦૦૦) નિઝામના રાજ્યની રાજધાની મુસી નદી પર આવેલું છે. **સિકંદરાબાદ** અને **બોલારામ** હૈદ્રાબાદ પાસે લશ્કરી થાણા છે. શહેરમાં જોવા લાયક મકાનો ઘણાં છે.

**ઔરંગાબાદ** (૩૭,૦૦૦) વાયવ્યમાં અજિંટાના ડુંગર પાસે શહેર છે. એનાથી આઠ માઇલ પર **દોલતાબાદ** અથવા **દેવગઢનો** કિલ્લો છે. ઔરંગાબાદમાં ઔરંગઝેબની છોકરી બીબી મુકરબાનો રોજો છે અને તે તાજમહાલનો નમુનો છે.

**અજિંટા** અને **ઈલોરા** વાયવ્યમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુ લોકોનાં પહાડોમાંથી કોતરી કાઢેલાં દેવાલયો અને ગુફાઓ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

**ગોવલકોંડા** બ્રાહ્મણી વંશના રાજાની રાજધાની, **વરંગુળ** તેલંગણના રાજ્યની, અને **કલ્યાણ** ચાલુક્યના રાજ્યની રાજધાનીનાં શહેર હતાં. **રાયચુર** જી. આ. ઇ. પી. અને મદ્રાસ રેલ્વેનું જંકશન છે.

## મ્હૈસુર.

નિઝામના રાજ્યની દક્ષિણમાં આ મોટું દેશી રાજ્ય છે. ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં ટીપુ સુલતાન પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે એ રાજ્ય જીતી લઇ જે આગલા રાજાને હૈદરે પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો તે વંશના બાળકને સોંપ્યું હતું, અને તેના વંશના રાજાઓ રાજ કરે છે. રાજાને કાયદા બાંધવાના કામમાં મદદ કરવાને સભા છે. આ એક ઉચ્ચ પ્રદેશ અને પહાડી પ્રદેશ છે. જંગલમાં ઇમારતી લાકડું અને ખાસ કરીને સુખડ સારી થાય છે. એનું મુખ્ય ખનિજ સોનું છે અને કોલરની ખાણોમાંથી આજ સુધીમાં લાખો રૂપીઆનું સોનું નીકળ્યું છે.

**બાંગલોર** (૨,૩૮,૦૦૦) દરીઆની સપાટીથી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચાઇએ આવેલું છે. ત્યાંની હવા ઘણીજ સારી છે. ત્યાં વિદ્યાની શોધખોળ માટે એક સંસ્થા (તાતા રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ) સ્થાપવામાં આવ્યું છે. શહેરમાં સુતરાઉ અને ગરમ કાપડ વણવાની મિલો છે. મહારાજા અહીં રહે છે.

**મ્હૈસુર** (૮૪,૦૦૦) હજુ રાજધાનીનું નગર ગણાય છે અને રાજા દરબાર અહીં ભરે છે. આ શહેર બાંગલોરથી ૮૬ માઇલ પર છે,

**શ્રીરંગપટ્ટણ** કાવેરી નદીમાં ટાપુ પર છે અને હૈદર અને ટીપુ સુલતાનની રાજધાનીનું શહેર હતું. અહીં ટીપુ અને હૈદરની કબરો છે.

## વડોદરાનું રાજ્ય.

આ મોટું રાજ્ય ગુજરાતમાં આવેલું અને ચાર કકડે વહેંચાયેલું છે. એક કકડો સુરત જિલ્લા પાસે નવસારી આગળ, એક વડોદ-

રાનો ભરૂચ અને ખેડાજિલ્લા વચ્ચે, એક કડી પ્રાંત અમદાવાદ જિલ્લા પાસે અને એક ભાગ કાઠિઆવાડમાં છે. કાઠિઆવાડમાં પાછું એ બે કકડે વહેંચાયલું છે. એક અમરેલી પ્રાંત ભાવનગર પાસે અને એક ભાગ ઓખા મંડળ દરીઆ પર છે. એ ચારે ભાગો ફળદ્રુપ છે અને તેથી ધાડી વસ્તી છે. લોકોની સવડ માટે રાજ્યમાં જાળ રીતે રેલ્વે પથરાયેલી છે.

વડોદરા (૯૪,૦૦૦) રાજ્યની રાજધાનીનું નગર છે. રાજા ચંદને આ નગર વસાવ્યું હતું અને પોતાના નામ પરથી એનું નામ ચંદનાવતી રાખ્યું હતું. શહેરમાં કૉલેજ, ન્યાયમંદિર, રાજાના મહેલો, સંગ્રહસ્થાન, બાગ વગેરે જોવા લાયક સ્થળો છે. દિલ્હી મેઇલ અહીંથી ગોધરા મથુરા તરફ જાય છે.

**દ્વારકા** બંદર દરિઆ કિનારા પર છે. એ જાત્રાનું ધામ છે; અને ત્યાં શ્રી રણછોડજીનું મંદીર છે.

## काश्मीर.

આ રાજ્ય છેક હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલું છે. એ ખીણ અને પહાડોનો પ્રદેશ છે. બરફથી છવાયલાં શિખરોને લીધે દેખાવ ઘણો રમણીય છે. હવા ઠંડી અને ખુશનુમા છે તેથી ઘણા લોકો હવાફેર માટે ત્યાં જાય છે. કાશ્મીરની ખીણ ૨૦ થી ૨૫ માઇલ પહોળી અને ૫,૦૦૦ થી ૬,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે. એમાં અનેક જાતનાં ફળ ફુલ થાય છે. આ ખીણની અંદર **શ્રીનગર** (૧,૪૨,૦૦૦) રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થાન ઝેલમ નદી પર ૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. આ ઘણીજ રમણીય જગાછે અને શેરીમાં હોડીમાં બેસી ફરાય છે. **જમ્મુ** (૩૬,૦૦૦) પંજાબના સિઆળકોટની ઈશાનમાં ૨૫ માઇલ પર આવેલું છે. અહીં રાજા શિઆળામાં રહે છે. કાશ્મીરનો રાજા કાશ્મીર અને જમ્મુનો રાજા કહેવાય છે.

## रजपुताना एजन्सी. (રાજસ્થાન)

આ મોટી એજન્સી માળવાના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલી છે અને

તેમાં વીસ રાજ્યો છે. એ બધાંનો ઉપરી એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ અજમેરમાં રહે છે અને હાથ નીચેના રેસીડંટો દરેક રાજ્યમાં રહે છે. એની વચ્ચમાં **અરવલ્લીનો** ડુંગર આવેલો છે. તેની પશ્ચિમનો ભાગ રેતીનું રણ છે અને પૂર્વનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. અરવલ્લીના દક્ષિણ ભાગમાં આબુ શિખર હવાનું સ્થળ છે અને ઉનાળામાં એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. એમાં આવેલું **સાંભર** સરોવર ખારાપાણીનું સરોવર છે અને તેમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

**જોધપુર** અથવા **મારવાડનું** રાજ્ય બધામાં મોટું છે. એની રાજધાનીનું નગર **જોધપુર** (૭૩,૦૦૦) ૧૪ મી સદીમાં જોધા નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું.

**જયપુરનું** રાજ્ય નાનું છે પણ ફળદ્રુપ છે. એની રાજધાનીનું નગર **જયપુર** (૧,૨૦,૦૦૦) જયસીંગ બીજાએ ઈ. સ. ૧૭૨૮ માં વસાવ્યું હતું. આ નમુનાદાર શહેરમાં રસ્તાઓ સમાંતર છે અને મકાનો એક સરખાં ઉંચાં છે. શહેરમાં સંગ્રહસ્થાન અને વેધશાળા જોવા લાયક છે.

**ઉદેપુર** અથવા **મેવાડનું** રાજ્ય જયપુર કરતાં પણ નાનું છે. રજપુત રાજાઓમાં ઉદેપુરના રાજા ઉંચા કુળના ગણાય છે, કારણકે તેઓએ પોતાની દીકરી મુસલમાન રાજાને આપી નથી. રાજધાની **ઉદેપુરમાં** રાજાનો મહેલ જોવા લાયક છે. એણાં **શ્રીનાથજીનું** વૈષ્ણવોનું જાત્રાનું ધામ અને શ્રી એકલીંગજી મહાદેવનું ધામ આવેલાં છે.

**બિકાનેર** ઈ. સ. ૧૪૩૯ માં જોધાના છોકરા વિકાએ વસાવ્યું હતું. પાણી રાજ્યમાં ઘણું ઓછું છે. ઉંટસ્વારના લશ્કરની વિકાનેરની ટુકડી ઘણી વખણાય છે. આ સિવાય **જેસલમીર** અને **ભરતપુર** બીજાં રાજ્ય છે. જેસલમીરનો રાજા યદુભટ્ટી જાતનો રજપુત છે. ઈ. સ. ૧૧૫૬માં જૈસલ નામના રાજાએ જેસલમીર વસાવ્યું હતું. ભરતપુર જાટ નામના રજપુત રાજાનો પ્રદેશ છે. એની આજુબાજુ માટીનો કિલ્લો બાંધેલો છે અને તે ઘણોજ મજબુત ગણાતો હતો.

## मध्य हिंद एजन्सी.

આ એજન્સીમાં નાનાં મોટાં ૧૫૦ રાજ્યો છે. તેમાં સિંધિઆ અને હોલકર એ બે મોટાં રાજ્યો છે. એમા વિંધ્યા અને સાતપુડા પર્વતો આવેલા છે. જમીન ઘણે ભાગ રસાળ છે ને અફીણ અને ઘઉં મુખ્ય પાક છે. ખંડવાના ઘઉં સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે. એમાંના બુંદેલખંડનો દક્ષિણ ભાગ પહાડી છે અને તેમાં ઘાડાં જંગલો છે. એ પહાડોમાંથી હીરા અને બીજાં અમુલ્ય ખનીજો નીકળતાં. આ એજન્સીનો જે ભાગ બિહારની સરહદ પર છે ત્યાંથી કોલસા નીકળે છે.

સિંધિઆનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. આ રાજ્યના રાજા અને ઈંદોરના રાજા મરાઠા જાતના છે. એની રાજધાની ગ્વાલીઅર અથવા લશ્કર ( ૭૭,૦૦૦ ) છે. ગ્વાલીએરનો કિલ્લો અંગ્રેજ સરકારે સિંધિઆ સરકારને આપી તેની પાસેથી ઝાંસી લીધું હતું. ઉજ્જન સિંધિઆ સરકારને તાબે છે. હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રી ઉજ્જનથી પહેલું રેખાંશવૃત ગણે છે.

ઈંદોરના રાજા હોલકરને નામે ઓળખાય છે. એ નગર ( ૯૨,૦૦૦ ) અહલ્યાબાઈએ વસાવ્યું હતું અને ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ત્યાં રાજધાની રાખવામાં આવી છે. મધ્યહિંદ એજન્સીના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ આ શહેરમાં રહે છે. એજન્સીના રાજકુમારોને માટે ત્યાં એક કૉલેજ છે.

ભોપાળનું રાજ્ય મુસલમાની છે અને ત્રણ પેઢીથી ત્યાં બેગમ રાજ ચલાવે છે. હાલની બેગમને મોટા શાહજાદાઓ છે.

મહુ ( ૩૬,૦૦૦ ) ઈંદોરથી ૧૩ માઈલ પર અંગ્રેજી લશ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે.

બુંદેલખંડમાં પન્ના અને તહેરીનું રાજ્ય આવેલાં છે. તહેરીના રાજા બધા બુંદેલા રાજાઓમાં મોટા ગણાય છો બુંદેલા રજપુતોએ આ મુલક ૫૦૦ વર્ષ પર પોતાના કબજામાં લીધો અને એ રજપુતો પરથી આ ભાગનું નામ બુંદેલખંડ પડયું છે.

રેવા, ધાર અને રતલામ એ બીજા નાનાં રાજ્યો છે.

## स्वतंत्र राज्यो.

### नेपाळ.

**નેપાળ** હિમાલયમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. એ ગુરખાઓનો પ્રદેશ છે. આ પહાડી પ્રદેશ છે પણ નીચલા ભાગમાં ખેડાણ કરવા લાયક જમીન છે. તેરાઈના જંગલમાં સાગ અને સીસમ ઉત્પન્ન થાય છે. ગુરખા નામના રજપુતોએ આ દેશ ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં જીતી લીધો ત્યારથી તેમની વસ્તી વધારે છે. આ ગુરખાઓ લશ્કરમાં નોકરી કરે છે અને શીખોના જેવા બહાદુર છે. રાજા સિસોદીઆ રજપુત છે. બ્રિટિશ રેસીડંટ દરબારમાં રહે છે, પણ તે રાજ્યના કામની અંદર હાથ ઘાલતા નથી. **ખટમંડુ** ( ૫,૦૦,૦૦ ) ખીણમાં આવેલું શહેર છે. હિમાલયનાં ઉંચાં શિખરો **ધવલગિરિ** અને **એવરેસ્ટ** આ પ્રદેશમાં આવેલાં છે.

### भुतान.

**ભુતાન**નું સ્વતંત્ર રાજ્ય સિક્કિમની પૂર્વે આવેલું છે. બ્રિટિશ રૈયત પર જુલમ કરવાના વાંકથી એનો કેટલોક ભાગ ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં ખાલસા કરવામાં આવ્યો હતો. આ રાજ્યની નિકાસ ઊન, મીણ, કસ્તુરી અને ઘોડા છે.

### फ्रेंच संस्थानो

**પોંડીચરી** ( ૧,૮૫,૦૦૦ ) કોરોમાંડલ કિનારા પર આવેલું છે અને ત્યાં ફ્રેંચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. આ સિવાય બીજાં સંસ્થાનો **ચંદ્રનગર** હુગલી નદી પર, **કારીકલ** કાવેરીના મુખ આગળ, **યાનાન** ગોદાવરીના મુખ આંગળ અને **માહી** મલબાર કિનારા પર છે.

### फिरंगो संस्थानो.

**દીવ, દમણ** અને **ગોવા** છે. દિવ કાઠિઆવાડની દક્ષિણે દમણ સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે અને ગોવા રત્નાગિરિ અને કાનડા જિલ્લા

વચ્ચે આવેલું છે. ત્રણે સંસ્થાનો બંદરો છે અને હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે આવેલા છે.

## સિલોન.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે આવેલો સિલોન, સિંહલદ્વીપ કે લંકાનો ટાપુ હિંદુસ્તાનનો ભાગ છે અને બ્રિટિશ રાજ્યને તાબે છે પણ તે હિંદુસ્તાનના વાયસરોયની સત્તા નીચે નથી. એ મનારના અખાત અને પાકની સામુદ્રધુનીને લીધે હિંદુસ્તાનથી જુદો પડયો છે. ઈ.સ. ૧૭૯૬ માં અંગ્રેજ લોકોએ આ ટાપુનાં વલંદા સંસ્થાનો વલંદા પાસેથી લઇ મદ્રાસ ઇલાકામાં જોડી દીધાં હતાં પણ ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં એને હિંદુસ્તાનના વાઇસરોયની સત્તા નીચેથી કાઢી એનું ક્રાઉન કોલોની કરવામાં આવ્યું હતું. અહીં ગવર્નર રાજ્ય ચલાવે છે ને તે સંસ્થાનોના સેક્રેટરીની દેખ-રેખ નીચે છે.

અહીં સિંહાલી લોકોની વસ્તી વધારે છે. તેઓ શામળા છે. એ લોકો ઉપરથી આ બેટનું નામ પણ સિંહલદ્વીપ પડયું છે. મુખ્ય નિકાસ ચા, બુંદ, નાળિએર, સિંકોના, રબર, તજ અને એલચી છે. ખનીજ પ્લમબેગો છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે. દરીઆ કિનારા પર આ બેટ આવેલો છે તેથી દરીઆ કિનારા પરના ઝાડની ઉપજ નાળીએર છે. મધ્યમાં પહાડો આવેલા છે તેથી તેના ઉચ્ચ પ્રદેશો પર ચા, બુંદ અને સિંકોના થાય છે. રબરના ઝાડ જંગ-લમાં ઘણાં ઉછેરવામાં આવે છે. આ ટાપુ પર નૈઋત્યનો વરસાદ પડી હિંદુસ્તાન તરફ મુસાફરી કરતો આવે છે.

**કોલંબો** ( ૧,૫૮,૦૦૦ ) રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે. એ બંદરેથી ચા, બુંદ, કોપરેલ અને તજ ચઢે છે.

**ત્રિંકોમાલી** દરિઆઈ લશ્કરી વહાણોનું મુખ્ય મથક હતું.

આ ટાપુના ગવર્નરની દેખરેખ નીચે **માલદ્વીપ** ( હજાર ટાપુ ) નામના ટાપુઓનો સમુહ છે. તેની વસ્તીનો ઘણો ભાગ મુસલમાન છે.

ત્યાંના રાજા સિલોનના ગવર્નરના તાબા નીચે છે. આ ટાપુની મુખ્ય પેદાશ નાળિએર છે.

## નદીઓ, મેદાનો વગેરે.

પૃથ્વી ઉપર પાણી નિયંતર વસ્તુ નથી. પાણી સુકાય છે એટલે પાણીની વરાળ બને છે, તે ઉંચે ચઢે છે, તેનાં વાદળાં બને છે ને તેનો વરસાદ થાય છે. વરસાદ જમીન પર પડે છે તે પાણી નદીમાં જાય છે અને નદીમાંથી પાણી પાછું મહાસાગરમાં જાય છે અને ત્યાંથી પાછી તેની વરાળ બની ઉંચી ચઢે છે. એટલે પાણીની સ્થિતિ ફેરફાર થયાજ કરે છે.

સૂર્યનો પ્રકાશ મહાસાગર પર પડે છે, અને તેથી પાણી ગરમ થઈ તેની વરાળ બને છે. તે વરાળ ઉંચી ચઢે છે અને વાતાવરણના ઠંડા મુલકમાં તેનાં વાદળાં બને છે. એ વાદળાં પહાડોના ઠંડા મુલકમાં મુસાફરી કરતાં જાય છે ત્યારે તેનો વરસાદ બને છે અને તે ડુંગર પર પડી તેનું પાણી નીચે ઉતરે છે અને નદી બને છે. નદી વહેતી વહેતી આગળ જઈ સમુદ્રને મળે છે ને સમુદ્રનું પાણી પાછું ઉંચે ચઢે છે. પણ હમેંશા વરસાદનાજ પાણી નદીનું મૂળ છે એમ નથી. તે ઝરામાંથી, હીમ[1] નદીમાંથી અથવા બરફના ડુંગરના પીગળેલા પાણીમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. સિંધુ અને ગંગા નદી હીમ નદીમાંથી નીકળેલી નદીઓ છે.

કેટલીક વખતે દેશોમાં અમુક ભાગ ઉંચા હોય છે અને તેના ઢાળની એક બાજુની નદીઓ એક તરફ વહે છે અને બીજા ઢાળની બીજી બાજુ તરફ વહે છે. એ વચલો ઉંચો પ્રદેશ જળક્ષેપક[2] પ્રદેશ કેહવાય છે. જે સઘળા મુલકનું વરસાદનું પાણી એકજ નદીમાં આવે છે તે તે નદીનો પ્રદેશ કહેવાય છે. જેમકે ગંગા નદીનો પ્રદેશ આખો બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાંતો છે.

---

૧ બરફના સરતા ડુંગરોનું પાણી થઇ વહે છે તેને હીમ નદી કહે છે.

૨ દિલ્હી આગળનો પ્રદેશ જળક્ષેપક પ્રદેશ છે. તેની એક બાજુની નદી પૂર્વ તરફ જાય છે અને બીજી બાજુની નદી પશ્ચિમ તરફ જાય છે.

નદીના મુખ તરફ ઉભા રહીએ તો આપણા જમણા હાથ-તરફનો કિનારો તે નદીનો જમણો કિનારો અને ડાબા હાથ તરફનો કિનારો તે ડાબો કિનારો કહેવાય છે. નદી જે જગાએ સમુદ્રને મળે છે તે નદીનું મુખ કહેવાય છે.

નદીના મુખ આગળ કેટલીક વખતે ચગાનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ (ડેલ્ટા) હોય છે. ગોદાવરી, નાઈલ વગેરે નદીના મુખ આગળ આવા પ્રદેશો છે.

**ઝરાઓ** અને **કુવાઓઃ**—વરસાદનું પાણી જે પડે છે તેમાંનું કેટલુંક સપાટી પર વહી જઇ નદીમાં થઈ સમુદ્રને મળે છે, અને કેટલુંક પાણી જમીનમાં ઉતરે છે. ખડકોના બે પ્રકાર છે—**અભેદ્ય અને ભેદ્ય.** ભેદ્ય ખડક જેવા કે રેતી, કાંકરા, ચાકવાળી માટી, તેમાંથી પાણી નીચે ઉતરે છે અને અભેદ્ય ચીકણી માટી, કેટલીક જાતના પત્થર વગેરેમાંથી પાણી જમીનમાં નીચે ઉતરતું નથી. વરસાદ પડે છે ત્યારે એ પાણી ભેદ્ય ખડકમાંથી ઉતરી નીચે અભેદ્ય ખડક પર જાય છે અને ત્યાં એકઠું થાય છે. અભેદ્ય ખડકનાં પડો સીધાં કેટલીક વખતે પહાડો સુધી ગયેલાં હોય છે. એવા બે પડ વચ્ચેનું પાણી પહાડ ઉપર **ઝરણ** વાટે વહયાજ કરે છે, અને તેની નદી થાય છે. **કુવા** ખોદીએ છીએ ત્યારે પણ એવા અભેદ્ય ખડક પર રહેલું પાણી નીકળે છે. કેટલાક શહેરોમાં ( વીરમગામમાં ) ઉંડા પાતાળ કુવા ખોદવામાં આવે છે અને તેમાંથી પાણી એકદમ ઉપર વહયાજ કરે છે. કુવાનું પાણી જમીનની અંદર રહેલા ક્ષારને લીધે કેટલીક વખતે ક્ષારથી મિશ્રણ થયેલું હોય છે. ક્ષાર ઉપરાંત બીજાં પણ ખનીજો તેમાં મળેલા હોય છે. આવા ખનીજ મિશ્રત પાણીવાળા કુવા, ઝરણો વગેરેનાં પાણીમાં જુદા જુદા ગુણ હોય છે અને અમુક રોગો મટાડવામાં અમુક કુવા કે ઝરણનું પાણી પ્રખ્યાતિ પામેલું આપણે સાંભળીએ છીએ.

**ખીણો** અને **મેદાનો**—કુદરતી કારણો ( જ્વાળામુખી વગેરે )ને લીધે જમીન ઉપર મેદાનો અને ખીણો બને છે. નદીઓ પણ ખીણો અને મેદાનો બનાવે છે. નદીઓ પોતાના શરૂના માર્ગમાં ગમે

તેવી જમીનને ચીરીને ખીણો બનાવે છે. પણ એ ખીણો ધીમે ધીમે ઘસાતી જાય છે અને બાજુ પરના ખડકો ઘસાઇને તેમાં તેના કાંકરા માટી વગેરે પડે છે. આમ કાળે ખીણો ઘસાઇને મોટાં મેદાનો બની ગયલાં છે, અથવા તો અસલની ખીણો પુરાઇને મેદાનો બન્યાં છે.

**આબોહવાઃ**—પૃથ્વીના કોઇ ભાગની હવા ગરમ અને ભેજવાળી, કોઇની ભેજવાળી અને ઠંડી અને કોઇની ગરમ અને સુકી હોય છે. અમદાવાદની હવા ગરમ અને સુકી છે અને મુંબઇની હવા ગરમ અને ભેજવાળી છે. હમેંશાં સુકી હવા ગુણકારી છે. એ હવાના ફેરફારનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) સમુદ્રની સપાટીથી દેશની ઉંચાઇ, (૨) દેશના અક્ષાંશ, (૩) સમુદ્રથી દેશનું અંતર વગેરે.

દરીઆની સપાટી પાસેની હવા ઘટ્ટ અને ભીની હોવાથી ગરમી વધારે સંઘરે છે. પરાવર્તનથી (પૃથ્વી પર પડેલી ગરમી પાછી ફેંકાવાથી) પણ હવાના નીચલાં પડને વિશેષ ગરમી મળે છે. આ કારણને લીધે જેમ ઉંચે જઇએ તેમ ઉષ્ણુતામાન ઘટતું જાય છે. આસરે ૩૦૦ ફુટની ઉંચાઇએ ઉષ્ણતામાપક યંત્રમાં પારો એક અંશ ઉતરે છે. આજ કારણથી હિંદુસ્તાન ઉષ્ણકટિબંધમાં હોવા છતાં તેમાંની થોડી કે ઘણી ઉંચી ટેકરીઓ ઉપર ઉનાળામાં ઠંડક હોય છે. સીમલા, મહાબળેશ્વર, દાર્જીલીંગ, ઉતાકામંડ વગેરે સ્થળોમાં આ કારણને લીધે ગવર્નરો અને અમલદારો ઉનાળામાં પોતાનો મુકામ રાખે છે. હિમાલય ઉપર ઉંચાણને લીધેજ બારે માસ બરફ રહે છે.

**અક્ષાંશ અને રેખાંશઃ**—કોઇ પણ જગ્યા શોધી કાઢવાને એ માપની જરૂર છે. ઉત્તર કે દક્ષિણ અને પૂર્વ કે પશ્ચિમ અંતર અને તે અંતરો બે અમુક નિર્માણ કરેલી જગાએથીજ હોવું જોઇએ. દાખલા તરીકે અમુક જગા શોધી કહાડવી છે. તે વિષુવવૃતથી પાંચ અંશ ઉત્તરે છે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી કંઇ તે જગ્યા જડતી નથી. કારણ કે વિષુવવૃત્તને સમાંતર પાંચ અંશ પર આવેલા વર્તુળમાં એવી ઘણીજ જગા છે. તેથી વધારામાં એમ કહેવામાં આવે કે

તે વિષુવવૃત પરના અમુક બિંદુમાંથી જતા વર્તુળથી આટલા અંશ પૂર્વે કે પશ્ચિમે છે તો તરતજ શોધી કાઢવામાં આવે છે. વિષુવવૃતથી ઉત્તર દક્ષિણ અંતર તે **અક્ષાંશ** અને વિષુવવૃતના અમુક બિંદુમાંથી જતાં વર્તુળથી પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર તે **રેખાંશ.**

આની વધારે સમજુતી આપવાને નિચેના શબ્દોની સમજુતીની જરૂર છે. આ શીખવતી વખતે પૃથ્વીનો ગોળો હાજર રાખવો.

**ધરી**:—પૃથ્વીના મધ્યબિંદુમાં થઈ જે લીટી જાય છે ને જે પર પૃથ્વી ફરે છે તેને પૃથ્વીની **ધરી** કહે છે. એ ધરીના જે બે છેડા છે તેને **ધ્રુવ** કહે છે. ઉત્તર છેડો તે **ઉત્તરધ્રુવ** અને દક્ષિણ છેડો તે **દક્ષિણધ્રુવ.** પૃથ્વીનો ઉત્તરધ્રુવ આકાશના ઉત્તરધ્રુવની બરાબર સામા છે અને આકાશી ઉત્તરધ્રુવ પર ધ્રુવનો તારો આવી રહેલો છે. તેથી કેટલીક વખતે અક્ષાંશ ધ્રુવના તારાની ક્ષિતિજથી ઉંચાઈ પરથી પણ માપવામાં આવે છે. વિષુવવૃત ઉપર ધ્રુવનો તારો ક્ષિતિજ પર હોય છે અને જેમ જેમ ઉત્તરમાં જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવનો તારો ક્ષિતિજથી ઉંચો દેખાય છે. મુંબઈમાં ધ્રુવનો તારો ૧૯ અંશ ઉંચો છે તો મુંબાઇનાં અક્ષાંશ ૧૯ અંશ છે.

**વિષવવૃત**:—પૃથ્વી ઉપર બંને ધ્રુવથી સરખે અંતરે વચ્ચો વચ્ચ એક પૂર્વ પશ્ચિમ જાય એવું વર્તુળ કાઢેલું છે તેનું નામ **વિષુવવૃત.** ( **વિષુવ** સમાન, પૃથ્વીના સમાન ભાગ થાય તેવું વર્તુળ. )

**ગોળાર્ધ**:—વિષુવવૃતથી પૃથ્વીના ગોળાના બે સરખા ભાગ થાય છે. તેમાંનો ઉત્તર તરફનો ભાગ તે ઉત્તર ગોળાર્ધ અને વિષુવવૃતની દક્ષિણનો ભાગ તે દક્ષિણ ગોળાર્ધ.

**અંશ, કળા,** વગેરે:—વર્તુળના ૩૬૦ ભાગ થાય છે અને તે દરેકને **અંશ** કહે છે. એક અંશના ૬૦ ભાગ થાય છે અને તે દરેકને **કળા** કહે છે અને એક કળાના ૬૦ ભાગ થાય છે અને તેને **વિકળા** કહે છે. એ લખવાની રીત નિચે પ્રમાણે છે. ૪૫°, ૨૩′, ૧૫″ ( ૪૫ અંશ, ૨૩ કળા અને ૧૫ વિકળા. )

**અક્ષાંશવૃત્તોઃ**-વિષુવવૃતથી ધ્રુવ સુધી વિષુવવૃત્તને સમાંતર બીજાં વર્તુળો દોરીએ તો એ બધાં **અક્ષાંશવૃત** કહેવાય છે. વિષુવવૃતની ઉત્તરમાં દોરેલાં તે ઉત્તર **અક્ષાંશવૃત** કહેવાય છે અને વિષુવવૃતની દક્ષિણમા દોરેલાં તે **દક્ષિણ અક્ષાંશવૃત્ત** કહેવાય છે. ધ્રુવથી એક લીટી વિષુવવૃતની સપાટી ઉપર દોરીએ તો બેની વચ્ચે એક કાટખુણો થાય છે. કાટખુણાના ૯૦ ભાગ કલ્પેલા છે અને તે દરેકને અંશ કહે છે. અમુક જગ્યાનું વિષુવવૃતથી ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં અંશમાં જે અંતર થાય છે તે તેના અક્ષાંશ કહેવાય છે. ધ્રુવ વિષુવવૃતથી ૯૦ અંશને અંતરે છે. વિષુવવૃત ઉપર જે સ્થળ છે તેના અક્ષાંશ સુન્ય છે. લીંબુ ઉપર કાપો મુકવાથી અક્ષાંશવૃતનો ખ્યાલ આપી શકાય છે.

એક લીંબુ લો. તેનાં બે બિંદુઓ ઉપર નીચે રાખી વચ્ચોવચ્ચથી મધ્યબિંદુમાં થઈને જાય તેવો આડો સીધો કાપ મુકો અને પછી તેને સમાન્તર ઉપર અને નીચે બીજા આડા કાપ મૂકો. હવે આખું લીંબુ એકઠું સામે રાખીને જુઓ તો તમને અક્ષાંશવૃતોનો સારો ખ્યાલ આવશે. વચલું વૃત્ત તે વિષુવવૃત્ત અને બાકીના ઉત્તર દક્ષિણ વૃતો તે અક્ષાંશવૃતોનો ખ્યાલ આપશે.

**યામોત્તરવૃત્તઃ**-પૃથ્વીના ગોળાના બે ધ્રુવમાંથી ઉત્તર દક્ષિણ જે વૃત જાય છે તેને યામોત્તરવૃત કહે છે.

અક્ષાંશ જાણ્યાથી કોઈ પણ જગ્યા શોધી કઢાતી નથી કારણકે એકજ અક્ષાંશ પર એટલે એકજ વૃત પર ઘણાંજ શહેરો આવેલાં હોય છે માટે અમુક વૃતથી તે જગાનો પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર જાણવાની જરૂર છે ને તે પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર તે રેખાંશ કહેવાય છે. યામોત્તરવૃત્તો **રેખાંશવૃતો** પણ કહેવાય છે અને તે વિષુવવૃતને છેદે છે. વિષુવવૃતના ૩૬૦ અંશ છે. તો અમુક વૃતથી તે જગ્યા વિષુવવૃત પર કેટલે અંતરે પૂર્વ પશ્ચિમ છે તે જાણ્યાથી એકદમ તે જગા શોધી કઢાય છે.

જેવી રીતે લીંબુ ઉપર કાપ મૂકી અક્ષાંશવૃતનો ખ્યાલ આપી શકાય છે તેવીજ રીતે લીંબુ ઉપર ઉભા કાપ મૂકી યામોતરવૃત સમજાવી શકાય

છે. એક લીંબુ લો. આ વખતે ઉપરના બિંદુઓમાં થઇને મધ્યબિંદુમાં થઇને જાય એવા ઉભા સીધા કાપ મુકો એટલે રેખાંશવૃતને ઠેકાણે વર્તુળ દેખાશે. આવા ઘણા ઉભા કાપ મૂકીએ તો પણ બધા કાપ ધ્રુવોમાં અને મધ્યબિંદુમાં થઇને જાય અને આગળનાં બધાં અક્ષાંશવૃતોને કાટખુણે કાપે. આ કાપો તરફ નજર કરીશું તો તે રેખાંશવૃતનો ખ્યાલ આપશે. રેખાંશની શરૂઆત ગણવાની રીત જુદા જુદા દેશમાં જુદી છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં લંડનની પાસે આવેલા ગ્રીનીચની વેધશાળામાંથી જતા રેખાંશ વૃત્તને પહેલો ગણવાનો ચાલ છે. ત્યાંથી પૂર્વમાં ૧૮૦ અંશ ને પશ્ચિમમાં ૧૮૦ અંશ રેખાંશ ગણાય છે. કાઇપણ સ્થળના અક્ષાંશ અને રેખાંશ જાણીએ તો તે જગ્યા પૃથ્વીના ગોળા પર શોધી કઢાય. અમદાવાદના પૂર્વ રેખાંશ ૭૨°, ૪૦' છે અને ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૨° ૫૯' છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે અમદાવાદ ગ્રીનીચ મીરીડીઅનની પૂર્વે ૭૨°–૪૦' ને અંતરે છે અને વિષુવવૃતથી ઉત્તરે ૨૨° ૫૯' ને અંતરે છે. કલકત્તાના અક્ષાંશ ૨૨° ૩૪' ઉત્તર અને રેખાંશ પૂર્વ ૮૮° ૩૨' છે. આ ઉપરથી કલકત્તા વિષુવવૃત્તથી ૨૨° ૩૪' ને અંતરે ઉત્તરે છે અને ગ્રીનીચ યામોતરવૃતથી ૮૮° ૩૨' ને અંતરે છે.

રેખાંશ ઉપરથી વખત શોધી કાઢવામાં આવે છે, અથવા સ્થાનીક વખતો ઉપરથી રેખાંશ શોધાય છે. પૃથ્વી ૨૪ કલાકમાં ૩૬૦ અંશ ફરે છે, તો કલાકમાં ૧૫ અંશ ફરે છે અને ચાર મીનીટમાં એક અંશ ફરે છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ગ્રીનીચથી પહેલો રેખાંશ (મીરીડીઅન ) ગણવામાં આવે છે. જ્યારે ગ્રીનીચમાં બપોરના બાર વાગેલા હોય છે ત્યારે ન્યુઝીલાંડમાં રાતના બાર વાગેલા હોય છે કારણકે ન્યુઝીલાંડ બરાબર ૧૮૦° પૂર્વે છે. બે જગ્યા વચ્ચે ૧૫° નો અંતર હોય છે તો તેના વખતમાં એક કલાકનો ફેર પડે છે. પૃથ્વી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ફરે છે, તેથી પૂર્વ તરફની જગ્યામાં પહેલો સૂર્યોદય થાય છે. તેથી જ્યારે ગ્રીનીચ ટાઇમથી કોઇ જગાનો વખતે વધારે હોય છે ત્યારે તે પૂર્વમાં અને ઓછો હોય છે ત્યારે તે પશ્ચિમમાં હોય છે. જે વખતે મુંબઇમાં બપોરના લોકલ બાર

વાગ્યા હોય છે ત્યારે ગ્રીનીચમાં સવારના ક. ૭–૮ મીનીટ હોય છે. એટલે મુંબઈ ગ્રીનીચની પૂર્વે છે. મુંબઈનો રેખાંશ. ૭૨° ૫૪' છે એટલે ૪ક.૫૨મી. નો ફેર છે. મદ્રાસના રેખાંશ ૮૦° ૨૪' છે, એટલે મુંબઈ અને મદ્રાસના રેખાંશ વચ્ચે ૭॥ અંશનો ફેર છે તેથી મુંબઈ ટાઇમ અને મદ્રાસ ટાઇમ વચ્ચે બરાબર અડધા કલાકનો ફેર છે. આજ કારણને લીધે મુંબઈમાં જ્યારે નવ વાગેલા હોય છે ત્યારે મદ્રાસ ટાઇમ સાડા નવ હોય છે, અને તેજ વખતે કલકત્તામાં ૧૦ વાગેલા હોય છે કારણકે કલકત્તા મુંબઈથી પૂર્વે ૧૫° છે. મુંબઈમાં હાલ જે ટાઇમ ચાલે છે તે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ છે ને તે ગ્રીનીચના ધોરણ પર રાખેલો છે. જ્યારે ગ્રીનીચમાં સવારના સાત વાગેલા હોય છે ત્યારે મુંબઈનો સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ બપોરના ૧૨–૩૦–૧૫ સેકંડ હોય છે અને તેજ વખતે સ્થાનીક ટાઇમ સવારના ૧૧–૫૨ મીનીટ હોય છે.

આ પ્રમાણે ગ્રીનીચનો ટાઇમ અને અમુક શહેરનો લોકલ ટાઇમ જાણીએ તો તે પરથી રેખાંશ શોધી કાઢી શકાય છે.

હિંદુસ્તાનનાં રેખાંશ લગભગ ૬૭° થી ૯૭° પૂર્વ છે એટલે કે ૩૦ અંશનો ફેર છે અને તેથી વખતમાં બે કલાકનો અંતર ફેર પડી શકે છે. આગગાડી ઉપર જો દરેક શહેર પોતાનો ટાઇમ રાખે તો લોકોને અગવડ પડે તેથી સરકારે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ રાખેલો છે જે મુંબઇ ટાઇમથી ૩૮ મીનીટ વધારે છે.

**પડછાયો:** સૂર્યની સામી દિશાએ હમેશાં પડછાયો પડે છે. સૂર્ય જ્યારે સવારે પૂર્વમાં ઉગે છે ત્યારે માણસનો અથવા લાકડીનો પડછાયો પશ્ચિમમાં પડે છે અને તે વખતે લાંબામાં લાંબો પડછાયો હોય છે કારણકે સૂર્ય ક્ષિતિજ પર હોય છે. એ પડછાયો ટુંકો થતો થતો બાર વાગે સુન્ય થાય છે અને પછી જેમ સૂર્ય પશ્ચિમ ભણી જતો જાય છે તેમ પડછાયો પૂર્વમાં વધતો જાય છે અને છેક સાંઝે જ્યારે સૂર્ય આથમે છે ત્યારે પૂર્વમાં લાંબામાં લાંબો પડછાયો હોય છે.

સૂર્યના તડકા ઉપરથી કલાક આપનારને સનડાયલ નામનું એક

તરેહનું ઘડીઆળ અસલ ઘણું સાધારણ હતું. તેમાં એક સોય તે જગ્યાના અક્ષાંશ પ્રમાણે એટલે અંક્ષાશને ખુણે ઉત્તર ધ્રુવ તરફ રાખેલી હોય છે. તેનો પડછાયો સુર્યોદય વખતે જે જગ્યાએ પડે છે તે જગા ઉપર કલાક ૭ માંડેલા હોય છે ને તે સળીઆનો પડછાયો બદલાતા બદલાતા સાંઝ સુધી તે ઘડીઆળ કલાક બતાવતું જાય છે.

**માપનું જ્ઞાન** કેટલું અગત્યનું છે તે નીચેના દાખલા ઉપરથી માલમ પડશે. એક ઓરડો ૩૨ ફુટ લાંબો અને ૧૬ ફુટ પહોળો છે. એનો નકશો દોરવો છે.

૩૨ ફુટ લાંબી લીટી કાગળમાં દોરી શકાય એમ નથી તો આપણે ચાર ફુટ લીટીને બદલે એક ઇંચિ લીટી રાખી ઓરડાનું ચિત્ર દોરીએ તો કાગળ પર તે આકૃતિ આઠ ઇચ લાંબી અને ચાર ઇંચિ પહોળી થશે અને તે આકૃતિનો સ્કેલ ૪ ફુટે એક ઇંચ કહેવાય છે. જો ૮ ફુટે એક ઇચ લીટી ગણીએ તો તે આકૃતિની લંબાઈ ૪ ઇંચિ અને પહોળાઇ બે ઇચ થશે અને સ્કેલ ૮ ફુટે એક ઇચ કહેવાશે. જો આપણે ૧૬ ફુટે એક ઇંચિ લઇએ તો તે આકૃતિ ૨ ઇંચિ લાંબી અને ૧ ઇચ પહોળી થશે અને સ્કેઇલ ૧૬ ફુટે એક ઇચ થશે. દરેક જાતના નકશા પર જોશો તો માલમ પડશે કે અંતર માપવાને સ્કેલ આપેલો હોય છે. તાલુકાના નકશામાં એક ઇચ એક માઇલ બતાવે છે. મોટા નકશામાં ૧૦૦ માઇલ એક ઇચ બતાવે છે. બે જગાનુ અંતર નકશામાં માપવું હોયતો ફુટપટીએ બેનું અંતર માપવું. દાખલા તરીકે બે જગા વચ્ચે દોઢ ઇચનું અંતર છે. નકશામાં વાંચવાથી જાણવામાં આવે છે કે એક ઇચે સો માઇલનો સ્કેઇલ છે તો તે હિસાબે ગણતાં તે બે જગા વચ્ચે દોઢસો માઇલનું અંતર છે એમ કહેવામાં આવે છે. (શિક્ષકે ગમે તે નકશો લઇ પ્રાંતોની લંબાઇ પહોળાઇ ફુટપટીએ માપી છોકરાઓ પાસે આપેલા સ્કેઇલ વડે માઇલમાં જવાબો કઢાવવા).

---

## હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો અને વસ્તી.

| પ્રાંતોનાં નામ. | ક્ષેત્રફળ. ચો. મા. | વસ્તી. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પ્રમાણે. |
|---|---|---|
| દિલ્હી | ૫૫૭ | ૪,૮૬,૭૪૧ |
| આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો | ૧,૦૭,૨૬૭ | ૪,૫૫,૯૦,૯૪૬ |
| બિહાર અને ઓરિસા | ૮૩,૧૮૧ | ૩,૩૯,૯૮,૭૭૮ |
| બંગાળા ઇલાકો | ૭૮,૬૯૯ | ૪,૬૬,૫૩,૧૭૭ |
| આસામ | ૫૩,૦૧૫ | ૭૫,૯૮,૮૬૧ |
| બ્રહ્મદેશ | ૨,૩૦,૮૩૯ | ૧,૩૨,૦૫,૫૬૪ |
| અંદામાન અને નિકોબાર | ૩,૧૪૩ | ૨૬,૮૩૩ |
| મદ્રાસ ઇલાકો | ૧,૪૨,૩૩૦ | ૪,૨૩,૨૨,૨૭૦ |
| કુર્ગ | ૧,૫૮૨ | ૧,૬૪,૪૫૯ |
| મુંબઈ ઇલાકો | ૧,૨૩,૦૫૯ | ૧,૯૩,૩૮,૫૮૬ |
| મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ | ૯૯,૮૨૩ | ૧,૩૯,૦૮,૫૧૪ |
| અજમેર મરવારા | ૨,૭૧૧ | ૪,૯૫,૮૯૯ |
| બલુચિસ્તાન | ૫૪,૨૨૮ | ૪,૨૧,૬૭૯ |
| વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત | ૧૩,૪૧૮ | ૨૨,૪૭,૬૪૬ |
| પંજાબ | ૯૯,૨૨૨ | ૨,૦૬,૭૮,૩૯૩ |
| | ૧૦,૯૩,૦૭૪ | ૨૪,૭૧,૩૮,૩૯૬ |

## દેશી રાજ્યો અને એજન્સીનાં ક્ષેત્રફળ અને વસ્તી.

| | ક્ષેત્રફળ. ચો. મા. | વસ્તી. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પ્રમાણે. |
|---|---|---|
| મણીપુર આસામ | ૮,૪૫૬ | ૩,૮૩,૬૭૨ |
| બલુચીસ્તાન એજન્સી | ૮૦,૪૧૦ | ૩,૭૮,૯૯૯ |
| વડોદરાનું રાજ્ય | ૮,૧૮૨ | ૨૧,૨૧,૮૭૫ |
| બંગાળાનાં રાજ્યો | ૫,૩૯૩ | ૮,૯૬,૧૭૩ |
| બિહાર અને ઓરિસ્સાનાં રાજ્યો | ૨૮,૬૪૮ | ૩૯,૬૫,૪૩૧ |

| | | |
|---|---|---|
| મુંબાઇનાં રાજ્યો | ૬૩,૮૬૪ | ૭૪,૧૨,૩૪૧ |
| મધ્યહિંદ એજન્સી | ૫૨,૨૬૦ | ૬૦,૦૪,૫૮૧ |
| મધ્ય પ્રાંતમાંનાં દેશીરાજ્યો | ૩૧,૧૭૪ | ૨૦,૬૮,૪૮૨ |
| સિંધીઆનું રાજ્ય | ૨૫,૧૦૭ | ૩૧,૭૫,૮૨૨ |
| નિઝામનું રાજ્ય | ૮૨,૬૯૮ | ૧,૨૪,૫૩,૬૨૭ |
| કાશ્મિર | ૮૪,૪૩૨ | ૩૩,૨૨,૦૩૦ |
| મદ્રાસમાંના દેશી રાજ્યો | ૧૦,૫૪૯ | ૫૪,૬૦,૦૨૯ |
| મૈસુરનું રાજ્ય | ૨૯,૪૭૫ | ૫૯,૭૬,૬૬૦ |
| વાયવ્ય સરહદનાં રાજ્યો | ૨૫,૪૭૨ | ૨૮,૨૮,૦૦૦ |
| પંજાબનાં રાજ્યો | ૩૬,૫૫૧ | ૪૪,૧૫,૪૦૧ |
| રજપુતાના એજન્સિ | ૧,૨૮,૯૮૭ | ૯૮,૫૭,૦૧૨ |
| સીકીમ | ૨,૮૧૮ | ૮૧,૭૨૨ |
| સંયુક્ત પ્રાંતનાં દેશીરાજ્યો | ૫,૦૭૯ | ૧૧,૩૪,૮૨૪ |
| | ૭,૦૯,૫૫૫ | ૭,૧૯,૩૬,૭૩૬ |
| કુલ. | ૧૮,૦૨,૬૨૯ | ૩૧,૯૦,૭૫,૧૩૨ |

નિઝામના રાજ્યની ઉપજ રૂા. ૪,૫૦,૦૦,૦૦૦ મ્હૈસુરની રૂા. ૩,૩૪,૬૪,૦૦૦ વડોદરાના રાજ્યની ઉપજ ૧,૬૬,૧૦,૦૦૦ અને કાસ્મીરની ઉપજ રૂા. ૧,૩૫,૪૫,૦૦૦ છે. સિંધિઆના રાજ્યની ઉપજ રૂા. ૧૮,૯૦,૦૦૦ છે.

## નાનાં દેશી રાજ્યોનાં ક્ષેત્રફળ વસ્તી અને મહેસુલ.

| | ક્ષેત્રફળ. ચો. મા. | વસ્તી. ઇ. સ. ૧૯૨૧ પ્રમાણે. | ઉપજ. એક પાઉંડ=૧૫ રૂપીઆ. પૌંડ. |
|---|---|---|---|
| ગ્વાલીઅર | ૨૫,૧૦૭ | ૩૧,૭૫,૮૨૨ | ૧,૨૬,૦૦૦ |
| કાસ્મીર | ૮૪,૪૩૨ | ૩૩,૨૨,૦૩૦ | ૯,૦૩,૦૦૦ |

| | | | |
|---|---|---|---|
| અલ્વર | ૩,૧૪૧ | ૭,૦૮,૯૮૨ | ૨,૩૨,૦૦૦ |
| ભરતપુર | ૧,૯૮૨ | ૪,૯૬,૪૩૭ | ૨,૧૦,૦૦૦ |
| વિકાનેર | ૨૩,૩૧૫ | ૬,૬૦,૬૫૬ | ૨,૨૦,૦૦૦ |
| બુંદી | ૨,૨૨૦ | ૧,૮૭,૦૦૦ | ૪૬,૦૦૦ |
| જેપુર | ૧૫,૫૭૯ | ૨૩,૨૯,૦૮૭ | ૫,૩૩,૦૦૦ |
| જેસલમીર | ૧૬,૦૬૨ | ૬૭,૭૦૧ | ૧૪,૦૦૦ |
| જોધપુર | ૩૪,૯૬૩ | ૧૮,૪૧,૬૪૨ | ૪,૪૦,૦૦૦ |
| કોટા | ૫,૬૮૪ | ૬,૨૯,૯૬૨ | ૨,૨૪,૦૦૦ |
| ટોંક | ૨,૫૫૩ | ૨,૮૭,૮૯૮ | ૧,૩૦,૦૦૦ |
| ઉદેપુર | ૧૨,૭૫૬ | ૧૩,૯૩,૨૮૩ | ૧,૭૬,૦૦૦ |
| ભોપાળ | ૬,૯૦૨ | ૬,૯૧,૨૯૯ | ૨,૦૦,૦૦૦ |
| ઇંદોર | ૯,૪૬૯ | ૧૧,૪૮,૧૦૪ | ૪,૨૦,૦૦૦ |
| રેવા | ૧૩,૦૦૦ | ૧૪,૦૧,૬૭૨ | ૧,૮૭,૦૦૦ |
| કચ્છ | ૭,૬૧૬ | ૪,૮૪,૫૨૬ | ૧,૬૭,૦૦૦ |
| કોલ્હાપુર | ૩,૨૧૭ | ૮,૩૨,૦૦૦ | ૩,૮૨,૦૦૦ |
| ખેરપુર | ૬,૦૫૦ | ૧,૯૩,૧૫૨ | ૧,૦૦,૦૦૦ |
| જુનાગઢ | ૩,૨૮૪ | ૪,૬૫,૨૨૧ | ૧,૯૦,૦૦૦ |
| નવાનગર | ૩,૭૯૧ | ૩,૪૫,૦૦૦ | ૧,૫૧,૦૦૦ |
| ભાવનગર | ૨,૮૬૦ | ૪,૨૫,૦૦૦ | ૨,૮૭,૦૦૦ |
| ત્રાવણકોર | ૭,૧૨૯ | ૪૦,૦૫,૮૪૯ | ૭,૬૧,૦૦૦ |
| કોચીન | ૧,૩૬૧ | ૯,૭૯,૦૧૯ | ૨,૫૪,૦૦૦ |
| કુચબીહાર | ૧,૩૦૭ | ૫,૯૨,૩૭૨ | ૧,૬૪,૦૦૦ |
| રામપુર | ૮૯૯ | ૪,૫૩,૬૦૭ | ૨,૪૦,૦૦૦ |